**AVRUPAYI DERİNDEN ETKİLEYEN "KARA ÖLÜM" VEBA SALGINI VE
CHRISTIANE NOCKELS FABBRI'NİN VEBA İLAÇLARI İLE İLGİLİ
TESPİTLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Abdulhalik BAKIR*

Özet

Bu çalışmada 1348-1353 yıllarında ve bu tarihi takip eden yaklaşık 300 yıllık zaman diliminde sonuçları bakımından Avrupalılar üzerinde yıkıcı siyasî, ekonomik, sosyal, dinî, kültürel ve hatta psikolojik etkiler bırakan Kara Ölüm veba salgın hastalığı hakkında genişçe bilgi verilmiştir. Ayrıca burada Christiane Nockels Fabbri'nin, Kara Ölüm veba salgını esnasında başta tiryak olmak üzere ilaçların yoğun kullanımı, etkinliği ve çeşitleri ile ilgili tespitleri ve bu tespitlerin değerlendirilmesi de yapılmıştır.

Bu haliyle de çalışma şu başlıklardan oluşmaktadır:

Giriş, 1348 Yılında Ortaya Çıkan "Kara Ölüm" Veba Salgını ve Bu Salgının Olumlu ve Olumsuz Sonuçları, "Kara Ölüm" Veba Salgınının Olumlu Sonuçları, "Kara Ölüm" Veba Salgınının Olumsuz Sonuçları, Christiane Nockels Fabbri'nin, Başta Tiryak Olmak Üzere Veba İlaçları İle İlgili Tespitleri ve Bu Tespitlerin Değerlendirilmesi, Sonuç, Kaynaklar.

Anahtar Kelimeler: İlaçlar, tiryak, "Kara Ölüm", Veba Salgını, Avrupa, Christine Nockles Fabbri.

**"BLACK DEATH" PLAGUE EPIDEMIC WHICH IS EFECTED EUROPE FROM
DEEP AND THE EVALUATION OF THE DETECTIONS OF THE CHRISTIANE
NOCKELS FABBRI ON PLAGUE DRUGS**

Abstract

In this study, extensive information has given about the Black Death plague epidemic, which left devastating political, economic, social, religious, cultural and even psychological effects on Europeans in terms of its consequences in the 1348-1353 years and in the following approximately 300 years period. In addition, the findings of Christiane Nockels Fabbri regarding the intensive use, effectiveness and types of drugs in particular tiryak during the Black Death plague epidemic, were evaluated.

In this structure, article consists of the topics in below.

Introduction, The "Black Death" Plague Epidemic in 1348 and Its Positive and Negative Consequences, The Positive Consequences of the "Black Death" Plague Epidemic, The Negative Consequences of the "Black Death" Plague Epidemic, Christiane Nockels Fabbri's Detections of Plague Medicines Especially on Tiryak and the Evaluation of These Detections, Conclusion, Resources.

Keywords: Drugs, tiryak, "Black Death" Plague Epidemic, Europe, Christine Nockles Fabbri.

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr Orcid: 0000-0002-4436-5322.

Giriş

İnsanoğlu, yeryüzündeki var olma macerasının başlangıcından günümüze kadar şu üç olgunun etkisi altında kalarak yaşamaya çalışmıştır: Yaşama (beka) tutkusu, hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar. Yaşama tutkusu, Yaratan'ın insanoğluna bahsettiği en önemli nimetlerden biri olsa da bedenlen ölümsüzlük, bu dünyanın nimetlerinden değildir. Dolayısıyla bu dünyadaki yaşama tutkusunun, insanlar onu kabullenmese de ebedi bir hayata geçiş için bir sonu bulunmaktadır. En hafifinden en ağırına kadar bütün çeşitleriyle hastalıklar (akıl, ruh ve beden hastalıkları) ve tedavi süreçleri, dünyamızdaki bütün varlıkların er ya da geç karşılaşacakları sevimsiz olgulardır. Ama bu olgular, istense de istenmese de içinde bütün varlıkların yaşadığı dünyamızın bir gerçeğidir. Burada hemen "hastalıklar olmasaydı, bütün çeşitleriyle ilaçlar ve tedavi yöntemleri de olmazdı" cümlesi aklımıza gelmektedir. Ancak bu olgular zinciri insanoğlunun değil, Yaratan'ın varlıklar için koyduğu ezeli kanunudur. İlaçlara gelince, bu olgunun veya bu kavramın kapsamı o kadar geniştir ki, tarih boyunca bilginlere ciltler halinde eserler, şairlere yüzlerce beyitlik kasideler yazdırmış, sanatkâr ve müzisyenlere yüzlerce şarkı hazırlatıp söylettirmiştir. Zira ilaçlar sadece bedensel hastalıkları değil anı zamanda akısal ve ruhsal hastalıkları da tedavi etmede kullanılmıştır. İlaç kelimesi, Türkçemize Arapçanın bir hediyesidir. Bu kavram dilimizde kökeni yine Arapça olan deva kelimesiyle de ifade edilmektedir. İlacın diğer bir eş anlamı da Farsça kökenli derman kelimesidir. Ancak tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar dünyamızda insanoğlunun hayatına bu kadar olumlu yansıması bulunan bu nesneler, bütün hastaları şifaya kavuşturabilmiş midir? Ne üzücüdür ki bu soruya olumlu bir cevap vermek mümkün değildir. Sonuç ne olursa olsun, Her yönüyle birbirine benzeyen yaşama tutkusu, hastalıklar ve ilaçların serüveni dün olduğu gibi, bugün de ve hatta yarın da hiç değişmeden devam edecektir.

Bütün bu veba salgınları arasında özellikle olumsuz etki ve sonuçları bakımından en yıkıcı olanı şüphesiz ki I. Justinian veba salgınıdır.

Geç Ortaçağ olarak tanımlanan Ortaçağın sonları, Batı Avrupa coğrafyasında toplumlari ve bireyleri derinden etkileyen çok çetin olaylarla geçmiştir. Bu dönemde nüfus artışının durması gerçekleşmiş, kıtlıklar baş göstermiş ve bunun bir sonucu olarak da salgınlar yoğunlaşmıştır¹. Massimo Montanari, Kara Ölüm veba salgınının öncesinde Avrupa kıtasında yaşanan kıtlıklarla ilgili şunları yazmaktadır:

"13. Yüzyılın son on yılında tarım üretiminde bir düşüş gözlemlendi. 14. Yüzyıl başlarında bir dizi şiddetli kıtlık yaşandı. Bu kıtlıkların bölgeden bölgeye değişen özellikleri ve meydana geldikleri zamanlar çok farklı olduğundan burada tümünü anlatmak mümkün olmayacak. "302 yılında Iber Yarımadası'na kıtlık geldi. Kastilya kralı IV. Fernando, 'Cronaca'sında ölüm o kadar yaygındı ki, nüfusun dörtte biri yok oldu. İnsanlık hiçbir dönemde öyle büyük bir bela görmemiştir' demektedir. 1315-1317 yılları arasında özellikle Atlas Okyanusu kıyıları olmak üzere Avrupa'nın büyük bir bölümünde çok şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. İklim değişikliklerinin etkileri ticarî spekülasyonlar sonucunda daha da yoğunlaşmış ve iki yıl

¹ Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul, 2017, s. 159.

boyunca Fransa, İngiltere, Felemenk ülkeleri ve Almanya besin yetersizliğinin yol açabileceği bir felaketin eşiğinde yaşamışlardır. İtalya öncelikle 1328-1330 ve 1347 yıllarında büyük sıkıntılar çekmiştir... Floransa kentinde fiyat hareketleri 1303, 1306, 1311, 1323 ve 1340 yıllarında da tahıl kıtlığı yaşandığını göstermektedir. 1333 ve 1334'te kıtlık sırası yine İspanya ile Portekiz'e gelmiş, 1340 ve 1347 yıllarında ise Fransa'nın güneyinde kıtlık yaşanmıştır. Yani tümü hesaba katılırsa yarım yüzyıl boyunca kıtlıklar hüküm sürmüştür. Sadece Forez bölgesinde 1277-1343 yılları arasında toplam 34 yıl, yani iki yılda bir kıtlık yaşandığı hesaplanmıştır."².

Kıtlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan salgınların en önemlisi 1348'de meydana gelen "Kara Ölüm" veba salgın hastalığıdır. Bu korkunç hastalık, sadece Avrupalıları değil, bütün dünya insanlarını derinden etkilemiş ve hatta ölüm rakamları biraz abartılı da olsa, dünya nüfusunun üçte birini alıp götürmüştür. Bu arada değerli maden kaynaklarında bozulmalar meydana gelmiş, bu olayın sonucunda da önce altın sonra da gümüş kıtlığı baş göstermiştir. Ancak Avrupa'nın başına gelen felaketler bununla da kalmamış, sırasıyla Yüz Yıl Savaşları, İki Gül Savaşı, İberya Savaşları ve İtalya Savaşları vuku bulmuştur. Bütün bu olayların akabinde Avrupa'nın hem ekonomisi hem de toplumsal yapısı ağır yaralar almış ve etkileri yüzyıllarca sürecektir. Ayrıca bu dönemde parasal bir biçim alan feodal rantın evrimi gerçekleşmiş, böylece toplumun zengin ve yoksul katmanları arasında uçurumlar meydana gelmiştir. Bu gelişmeler sonucunda toplumsal koşullar altüst olmuş ve anılan evrimin kurbanlarıyla ondan kârlı çıkanlar arasında bitmez tükenmez mücadeleler başlamıştır³.

Batı Avrupa'da hekim ve Farmakologlar da dâhil bütün bilim adamları, anılan ağır şartlarda mesleklerini icra etmeye ve bilimsel faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde onları en fazla da, bütün dünyayı kasıp kavuran, yıkıcı etkilerini yüzyıllar boyunca sürdüren ve biraz önce de belirtildiği gibi dünya nüfusunun üçte birinin yok olmasına sebep olan "Kara Veba" veya diğer adıyla "Kara Ölüm" salgın hastalığı meşgul etmiştir.

Bu çalışma, 1348-1355 yıllarında dünyayı ve Avrupa kıtasını kasıp kavuran Kara veba veya diğer adıyla "Kara Ölüm" salgın hastalığını, Batılı Farmakolog Prof. Dr. Christiane Nockels Fabbri'nin, veba ilaçları ile ilgili tespitlerini ve bu tespitlerin tarafımızdan değerlendirilmesini kapsamaktadır.

I. 1348 Yılında Ortaya Çıkan "Kara Ölüm" Veba Salgını ve Bu Salgının Olumlu ve Olumsuz Sonuçları

İnsanlık tarihinde meydana gelen veba salgınları, kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Dünyamızdaki bütün olağanüstü olayları tetikleyen bazı sebepler bulunmaktadır. Nitekim dünyanın çeşitli bölgelerinde büyük insan telefataına yol açan salgın hastalıklar, bir takım

² Bkz. Massimo Montanari, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev. Mesut Önen-Biranda Hinginar), İstanbul, 1995, s. 87-88.

³ Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, s. 159. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Geç Ortaçağ Avrupa'sının Meşhur ve Gizemli Şehri Paris, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 4, Yıl: 2010, s. 42.

normal olmayan olayların sonrasında ortaya çıkmışlardır. Yeryüzündeki felaketler bir zincirin halkaları gibi birbirini takip ederek ve birbirini etkileyerek bir rota çizerler: Veba salgınlarından önce yağmurların kesilmesi, susuz kalan tarım ürünlerinin kurumması, bunun sonucunda kıtlıkların görülmesi, gıda maddelerine dair fiyatların yükselmesi, açlık ve yetersiz beslenmenin ortaya çıkması ve nihayetinde salgın hastalıkların görülmeye başlanması⁴. 14. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa nüfusunu etkisi altına alan ve sık sık tekrarlanan kıtlıklar yaygın bir beslenme problemini yaratmış ve bunun sonucunda Avrupalılar arasında etkili bir beslenme yetersizliğine dayalı fiziki güçsüzlüğe sebep olmuştur.

Massimo Montanari, yukarıda da belirtilen sebeplerden dolayı Avrupa'da yaşanan beslenme bozuklukları ile veba salgını arasındaki ilişkiye dair de şu tespitleri yapmaktadır:

"Kuşkusuz iki olay arasında doğrudan bir neden sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. Her iki olayın da kendi gelişmesi ve tarihi vardır ve şunu da biliyoruz ki veba basili sıçanlar tarafından taşınmaktadır. Yine şurası da açıktır ki, bir halkın yaşam standardı -temizlik, konut kalitesi, beslenme türü vs.- insanların enfeksiyona karşı korunması veya ona açık durumda olmasında önemli rol oynamaktadır. Avrupa'yı 14. Yüzyılın ortasında vuran bu büyük salgın 'sadece basit bir rastlantı olamaz; bu salgını hazırlayan neden, güçlüklerle dolu uzun yıllar sonucunda artan nüfusun varlığını sürdürmesinin tehlikeye düşmesidir '. Belki de bu nedenle, hayvancılık ve balıkçılık sayesinde halkın iç bölgelerdeki köylülere nazaran daha yüksek bir protein ve yağ tüketimi sağlayabildiği Felemenk ülkelerinde, söz konusu salgın hastalık kıyı bölgelerinde çok daha hafif geçmiştir. Sonuçta veba salgını Avrupa nüfusunun hemen hemen dörtte birini (bazı belgelerde üçte birini) silip süpürmüştür."⁵

XIV. yüzyılda baş gösteren, akıllardan hiçbir zaman silinmeyen ve tarihin en büyük insan ölümlerine sebep olan "Kara ölüm" olarak da adlandırılan kara vebada da bu durum böyle olmuştur⁶. Pınar Ülgen, Kara Ölüm veba salgının terminolojisi ile ilgili şu bilgileri aktarır:

"Ortaçağ insanları için veba hastalığı ayrı bir önem taşımaktadır. Şöyle ki bu hastalık bir nevi XIV. Yüzyılın etiketi ya da şöyle diyelim bu yüzyılın adı gibi yani Büyük veba veya Büyük Pestilence ("Great Mortality" ya da "büyük Ölüm") olarak adlandırılmaktadır. XVI. Yüzyıla ait İsveç ve Danimarka kroniklerinde ilk olarak "Kara" kelimesinin hastalık işareti olarak değil de derinin subepidermal hemorhages (Purpura) nedeniyle kararmasından dolayı kullanıldığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra arşivlerde yer alan bu bilgilere ek olarak veba hastalığı için kullanılan "Kara Ölüm" ya da "Black Death" başlığı, büyük olasılıkla Latince

⁴ Jaques Le Goff bu konuda şu tespiti yapmaktadır: "Bunalım, asıl taşra ekonomisi düzeyine ulaşınca, tüm yoğunluğuyla ortaya çıkar. 1315-1317 yılları arasında birbirini izleyen kötü hava koşulları ürünlerin azalmasına, fiyatların yükselmesine ve XIII. Yüzyılda Batı'da, en azından Uzak-Batı'da, hemen hemen yok olan genel bir kıtlığın geri gelmesine neden olur. Bruges'de otuz beş bin insandan iki bini açlıktan ölür. 1348'den itibaren, Büyük veba, inişe geçmiş olan nüfus eğrisini birden bire düşürür ve bunalımı felakete dönüştürür." Bkz. Jaques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (Çev. Hanife Güven, Uğur Güven), İzmir, 1999, s. 80.

⁵ Bkz. Massimo Montanari, s. 90.

⁶ Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Bizans'ta Tababet Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, s. 29.

"atra mors" kelimesinin taşıdığı anlamla ilgilidir. Çünkü "Atra" siyah, kara ya da korkunç anlamlarına gelmekte ve burada korkunç manasında kullanılmıştır. Özellikle de Bubonic vebanın semptomları için bu anlam uygun olmaktadır."⁷

Rachel Hajar'ın açıklamalarına göre Veba Avrupa'ya 1347'nin Ekim ayında deniz yoluyla, 12 adet Ceneviz ticaret gemisinin Karadeniz'deki uzun yolculuğunun ardından Sicilya'daki Messina limanına demirlediğinde ulaştı. Gemileri selamlamak için rıhtımda toplanan insanlar korkunç bir sürprizle karşı karşıya geldi: Gemilerdeki denizcilerin çoğu ölüydü, hala hayatta olanlar da ciddi bir biçimde hastaydı. Ateşler içinde yanıyorlar, yiyecekleri korumaktan aciz, acıdan deliye dönmüş haldeydiler. Hepsinden tuhafı, kan ve irin akan esrarengiz kara çibanlar kaplamıştı, hastalıklarının adını "Kara Ölüm" da buradan gelmekteydi. Sicilyalı yetkililer "ölüm gemilerinin" acil bir şekilde limandan uzaklaştırılmasını emretti fakat artık çok geçti: Gelecek 5 yıl içerisinde gizemli Veba Avrupa'da 20 milyondan fazla insanı, neredeyse kıtanın üçte-birini öldürdü. Ölüm Gemileri" Messina limanına çekilmeden önce de, birçok Avrupalı, yakın ve uzak doğunun ticaret yolları üzerinde ölümcül bir çığır açan bir "Büyük Veba" hakkındaki söylentileri işitmişti. (1340'ların başında, hastalık Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Suriye ve Mısır'da yayıldı.) Bununla birlikte onlar vebanın bu korkunç gerçeği hakkında yeterli bilgiye sahip değillerdi⁸.

Anlatılanlara göre Kara Ölüm, birbiriyle ilişkili üç hastalıktan oluşmaktaydı:

1. Basili, fare pireleri tarafından insandan insana taşınan hıyarcıklı veba.
2. Septisemik veba; enfeksiyonun yoğun olduğu ve kurbanın kasık, koltukaltı ve boynundaki hıyarcıklar ortaya çıkmadan önce öldüğü bir hıyarcıklı veba.
3. Kurbanın ciğerlerini enfekte eden ve hıyarcıklı vebadan farklı olarak, doğrudan insandan insana geçebilen pnömonik veba.

Hıyarcıklı veba ile enfekte olunduğunda, kurbanın hayatını kaybetme olasılığı yüzde 90 iken, tıpta bilinen en ölümcül bakteriyel hastalık olan pnömonik veba ile ölüm kaçınılmazdır⁹.

Suzanne Lord ise, anılan veba salgınını şu satırlarla tanıtır:

⁷ Bkz. Pınar Ülgen, *Ortaçağ Avrupası'nın Ölümle Dansı*, İstanbul, 2017, s. 32-33.

⁸ Rachel Hajar, *The Air of History (Part II) Medicine in the Middle Ages*, History of Medicine-Hert Views, Oct-Dec 12 Issue 4/Vol 13,, s. 161. Ayrıca bkz. Ali Haydar Bayat, *Tıp tarihi*, İstanbul, 2010, s. 166. Ayrıca bkz. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 2007, s. 216.

⁹ Jean E. Jost, (2016), "The Effects of the Black Death: The Plague in Fourteenth-Century Religion, Literature, and Art", De Gruyter, pp. 194. Ayrıca bkz. Özlem Genç, Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri, *Tarih Okulu Dergisi*, Mayıs-Ağustos 2011, Sayı X, s. 125-126. Alice Creviston, farklı bir anlatımla Kara Ölüm veba salgının yayılışını şöyle anlatır: "Kara Ölüm, 1347-1353 yılları arasında Avrupa, Küçük Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da büyük bir yıkıma neden olan veba salgınıdır. Asya'da Tibet-Qinghai (Çin'in kuzeybatısındaki bir eyalet) platosu orijinli olduğuna inanılan bubonik veba, karadan ticaret yollarıyla ilerleyerek nihayetinde Avrupa'ya ulaşmıştır. Bu salgın, Avrupa'da XIX. yüzyılın başlarında sona eren ikinci veba salgınının işareti olmuştur. Söz konusu hastalığa 'Yersinia pestis' adlı bakterinin neden olduğu ve Avrupa'yı 400 yıldan fazla bir süre boyunca tahrip ettiği bilinmektedir." Bkz. Alice Creviston (2015), "Economic, Social and Geographical Explanations of How Poland Avoided the Black Death", Dr. Varlık Hist 694, pp. 1.

"Orta Çağ süresince görülen en yıkıcı salgınlardan biridir. Yüz yıl boyunca dönemsel olarak ortaya çıksa da, özellikle 1347-1352 yılları arası en tahrip edici süreci yaşanmıştır. Hiç kimsenin ne zaman görüleceğini bilmediği bu hastalık, kral ya da köylü ayırımı yapmıyor, herkesi öldürüyordu. Hekimler ve kilise çaresizlik içerisindeydi. Kasabaları tamamen yok ediyor, hatta bazen geriye ölüleri defnedecek kimse dahi kalmıyordu. Yüzyıl Savaşı sırasında da Fransa ve Roma'daki papaların üstünlük mücadelesi verdikleri bir zaman diliminde belirmesi vebanın, halk tarafından, Tanrı'nın adaleti şeklinde algılanmasına yol açmaktaydı. O dönem mikropların içeriğinin bilinmemesinin yanı sıra hiç kimse pirelerden farelere ve onlardan da insanlara bulaştığını tahmin edememekteydi. Sonuçları hemen hemen aynı ancak üç farklı türde veba bulunmaktaydı:

-Pnömonik: Hava yoluyla ve yüksek bulaşıcılık ihtiva eden tür;

-Septisemik: Kan dolaşımına saldıran tür;

-Bubonik: 'Kara Veba' olarak nitelendirilen bu çeşidinde, lenf bezleri şişmekte ve hasta ancak bir hafta hayatta kalabilmekteydi."¹⁰

Rachel Hajar, İtalyan şair Giovanni Boccaccio¹¹'nin "Kara Ölüm" veba salgınına şöyle tanıttığını belirtmektedir:

"Hastalığın başlangıcında erkekler ve kadınlarda aynı belirtiler oluyordu; ya kasığın üstünde veya koltuk altının alt kısmında normal bir elmanın büyüklüğünün dörtte biri büyüklüğündeki bazı şişlikler, bazılarında ise bir yumurta büyüklüğünde, daha büyük ve daha küçük olan bu hastalığa kaba veba çıbanları denildi. Bu tuhaf şişkinliklerden kan ve irin sızar, ardından bunu ateş, titreme, kusma, ishal, feci ağrıları ve sancılar takip eder. Bundan kısa bir süre sonra ölüm yüzde yirmi beştir. Yalnızca hastanın elbiselerine bir dokunuş veba mikrobunun kendisini dokunan kimsede görülmesi için yeterliydi."¹²

Jean E. Jost, Boccaccio'ya dayanarak, diğer bulaşma yollarını şöyle dile getirmektedir:

"Bir hayvan, bu salgından hasta veya ölmüş birinin eşyalarına temas ederse, sadece hastalığa yakalanmakla kalmaz, hayatta kalabilmesi dahi mümkün olmazdı'. Bahsettiği bu duruma bizzat şahit olan Boccaccio, çöpün yanında, vebadan ölen bir adamın giysilerini koklayan domuzların derhal orada öldüklerini belirtmiştir."¹³

Anlatılanlara göre Veba ürkütücü bir biçimde bulaşıcıydı. Mükemmel sağlıklı insanlar gece yataklarına girdiklerinde, sabaha ölü olabiliyorlardı. Böylesine korkunç bir hastalıkla ortaçağın insanları nasıl başa çıkmıştır? O zamanlar hastalığın bulaşmasını önleyecek herhangi bir bilgi mevcut değildi. Bakteri ve bulaşma dahi bilinmemekteydi. Ortaçağ doktorları, ya gezegenlerin birbirleriyle olan ilişkisi yahut hastalık ortaya çıkmadan önce

¹⁰ Lord, Suzanne (2008), *Music in the Middle Ages, A Reference Guide*, Greenwood Press, U. S. A., s. 20. Ayrıca bkz. Ece Yüksel, Konstantinopol'ün Fethi ve Veba, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, Yıl 2, Sayı 3, Haziran 2020, s. 445-446. Ayrıca bkz. Pınar Ülgen, *Ortaçağ Avrupası'nın Ölümle Dansı*, s. 33-34.

¹¹ Giovanni Boccaccio (1313-1375) İtalyan şair ve hikâye yazarı olup "Dikamiron" adında bir eseri ile anılmaktadır. Bir grup kısa hikâyelerden meydana gelen bu eserin, bazı hikâyeleri Arapça kaynaklardan esinlenerek yazıldığı ileri sürülmektedir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 151.

¹² Rachel Hajar, s. 161.

¹³ Jean E. Jost (2016), s. 205.

meydana gelen deprem ve volkanik patlamaların “ölümcül vebayı getiren havaya” neden olduğu yönünde bir kusur bulma eğilimindeydi. Doktorlar mümkün olan bütün tedavi ve korunma yöntemlerini denemişlerdir. Hekimler ise kan alma, çibana neşter vurma (ki bu pratikler tehlikeli olduğu kadar aynı zamanda sağlıksızdı), aromatik bitkileri yakmak, gülsuyu veya sirkede banyo yapmak şeklindeki hurafe pratikler gibi basit ve ilkel tekniklere bel bağlamaktaydı. Bazıları “zeytinyağının” bir besin maddesi olarak ¼ oranında ölümcül olduğuna, banyo yapmanın ise zararlı olduğuna vurgu yapmıştır. Bazıları ise havanın çok soğuk ve sert olduğunu, yüksek sesle kırılması gerektiğine inanmaktaydı. Bu yüzden çanlar çalınmış, silahlar ateşlenmiş ve kuşlar odanın etrafından uçuşması için serbest bırakılmıştır¹⁴.

John Saltmarsh ise vebanın bulaşma özelliğini şöyle kaydeder:

"Hıyarcıklı veba, insana doğrudan temasla değil, yalnızca pire ısırığı yoluyla bulaşmaktaydı. Daha ölümcül olan pnömonik formu ise kişisel temasla geçmekteydi. Sık sık hastalanan din adamlarının, hastaları ziyaret ederken riske maruz kaldıkları ve aralarındaki ölüm oranının buna bağlı olarak yüksek olduğu tartışılmaktadır. Bu yaklaşım zaman zaman abartılı bulunmuştur. Çünkü enfeksiyondan kaçınmakta oldukça başarılı olmuşlardı. Ancak, vebanın hıyarcıklı biçiminde enfeksiyon riski, hasta kişiyle doğrudan temasla yakından bağlantılı olmayıp; hastalık, enfekte olmuş sıçan ve pirelerin bol bulunduğu her yere dağılmıştı. Genel olarak, bu canlılarla temas halinde yaşayan yoksullar, din adamları yani herkes eşit ölçüde risk altında idi. Bu durumdan uzak kalabilmenin yolu ise hastadan, odadan, evden değil; kasabadan uzaklaşmak, bölgenin tahliye edilmesi idi."¹⁵

Rachel Hajar'ın ifadelerine göre bugün hekimler Kara Ölümü artık bir salgın olarak algılamakta ve Yersina Pestis denen bir mikrobun buna neden olduğunu bilmektedir. (19. yüzyılın sonunda bu mikrobi Fransız biyolog Alexandre Yersin keşfetmiştir.) Onlar bu mikrobun bir insandan diğerine hava, tükürük yoluyla geçtiğine, ayrıca bir pire ve farenin ısırığıyla bulaştığını da biliyorlardı. Bu iki ev hayvanı da ortaçağ Avrupa'sında neredeyse her yerde bulunmaktaydı. Fakat özellikle evde ve her türlü gemilerde gezmekteydiler. Ki bu da ölümcül veba salgınının bir Avrupa liman kentinden diğerine nasıl bir yol bulduğunu göstermektedir. Çok geçmeden Ceneviz ticaret gemileri hastalığı Marsilya ve Sicilya'ya bulaştırdı. Veba, buradan da Fransa'nın Marsilya limanına ve Kuzey Afrika'da Tunus sahillerine sıçradı. Ardından Roma ve Floransa'ya ulaştı. Bu iki şehir de önemli ticaret yolları ağının merkezindeki şehirlerdi. 1348'in ortasında veba, Paris, Bordeaux, Lyon ve Londra'ya sıçradı¹⁶.

Her pandemi yıkıcı bir salgınla başlar ve bunu, yıllar boyu aralıklarla devam eden 'endemik' aşamayı izleyen küçük salgınlar takip eder. Avrupa'nın kayıtlı tarihinde bu türde üç pandemi mevcuttur: Justinianus'un Konstantinopolis'ini vuran vebayla başlayan, Avrupa'yı 'Kara Ölüm' şeklinde vuran ve XVIII. yüzyıla kadar süren, 1894'te Doğu ve Batı

¹⁴ Rachel Hajar, s. 161.

¹⁵ Saltmarsh, John (1941), "Plague and Economic Decline in England in the Later Middle Ages, Cambridge Historical Journal, Vol.7, No.1, pp. 36.

¹⁶ Rachel Hajar, 162.

Avrupa üzerinde fazla etkisi olmayan veba. Veba tek değil, bir hastalık grubundan müteşekkildi. Bunların başlıcaları hıyarcıklı ve pnömonik tiplerin yanı sıra daha az ölçüde septisemik tiplerdi. Her durumda insana bulaşması veba basili yoluyla gerçekleşmekteydi. Söz konusu veba türlerindeki temel farklılıklar enfeksiyon şekilleri ve bu enfeksiyonların olduğu bölgelerden ibaretti¹⁷.

Pnömonik veba, adından da anlaşılacağı gibi, ciddi bir pnömoni vakasına benzer semptomlara sahipti ve akciğerlere saldırmaktaydı. Enfekte olmuş bir kişinin öksürerek ortama saçtığı basillerin solunmasıyla bulaşmaktaydı. Bu veba çeşidi, hıyarcıklı türünden çok daha ölümcüldü. Hıyarcıklıdan iyileşme sağlanabilirken, pnömonik veba, neredeyse her zaman ölümle sonuçlanmaktaydı. Septisemik türüne ise çok daha az sıklıkta rastlanmıştı. Bu türde, veba basilinin kan dolaşımında yarattığı enfeksiyon o kadar büyük oluyordu ki, hıyarcıkların oluşumuna dahi vakit kalmadan, hasta birkaç saat içinde hayatını kaybedebiliyordu¹⁸.

Geç Orta Çağ vebalarında pnömonik unsurun kapsamını tam olarak değerlendirmek kolay değildir. ‘Kara Ölüm’, Semptomlarının ayrıntılı çağdaş tanımına sahip olduğumuz tek veba türüdür. Üç özelliği ön plana çıkmaktadır. İlki, olağanüstü yüksek ölüm oranı; ikincisi, günümüzde pnömonik vebada karşılaşılan Semptomların çağdaş araştırmacılar tarafından yapılan açıklamaları; üçüncüsü, ‘Kara Ölüm’ün yaz aylarında olduğu kadar, kış aylarında da şiddetli olması ve bu nedenle birçok hıyarcıklı veba hastasının zatürree kapmış ve pnömonik salgınları tetiklemiş olması¹⁹.

Geç Orta Çağ’da İngiltere’de vebanın doğası, alışkanlıkları ve kronolojisi üzerine çalışmalar yapılmıştır. Her şeyden önce, veba ataklarının herhangi bir popülasyonun büyüklüğü ve büyümesi üzerindeki etkisi son derece karmaşık bir sorun oluşturacağı gibi, sık görülen salgınların düşüşle sonuçlanacağını kesinliği hususundaki varsayım pek gerçekçi değildir. Öte yandan, bir dizi salgının ardından yetişkin nüfusun önemli bölümünün önceki ataklardan kurtulacağı ve belli bir noktaya kadar bağışıklığa sahip olacağı doğru olabilir. Neticede, daha evvel veba ile teması olmayan çocuklar ve gençler, veba kurbanları arasında orantısız bir unsur teşkil edecektir- ki bu, vakanüvislerin XIV. yüzyılın sonlarındaki birçok salgında belirttiği özelliktir²⁰.

John Theilmann ve Frances Cate'nin açıklamalarına göre veba İngiltere'ye şu şekilde yayılmıştır:

"Veba, Haziran 1348'de Dorset'teki Melcombe Regis limanı aracılığıyla İngiltere'ye ulaştı. Burası Güneybatıda, muhtemelen Fransa ile bağlantılı bir giriş noktası, en mantıklısı ama hem Anonimale Chronicle hem de Eulogium Chronicon, vebanın Bristol üzerinden geldiğini gösteriyor. Henry Knighton ise bunun Southampton olduğunu belirtiyor. Hastalık İngiltere'nin güneyine yayıldı ve Hampshire'da kaldı. 1349'un başlarında daha önce Kasım

¹⁷ Bean, J. M. W. (1963), "Plague, Population and Economic Decline in England in the Later Middle Ages", The Economic History Review, New Series, Vol.15, No.3, pp. 424.

¹⁸ Aynı eser, s. 425.

¹⁹ Aynı eser, s. 426.

²⁰ Aynı eser, 431.

ayına kadar Londra'ya ulaşmıştı. Hastalık Kuzeye doğru hareket etmiştir. Avesbury'li Robert vebanın Şubat ayından itibaren özellikle sert bir şekilde çarparak Londra'yı taradı ve 1349 yılının Mayıs ayına kadar devam etti. 1348'in sonlarında ve 1349'un başlarında veba geldi. Veba, Kuzeyde, ya kara yoluyla ya da deniz yoluyla Hartlepool ya da Newcastle üzerinden yavaş yavaş bölgeye yayıldı. Görünüşe göre İngiltere'de Temmuz 1349'da Lincolnshire'da zirveye ulaştı. Lincoln ve ülkenin tepelik ve uzak bölgelerindeki yüksek ölüm oranı tartışmalıdır. Piskoposluk Chronicle hesapları, yüksek ölüm oranını göstermede tek kaynaktır, ancak yüksek bir tanım sağlamazlar. Robert Avesbury ve Henry Knighton, genel olarak bu tezi savundular; Hastalık Semptomların fark edilmesinden iki ila dört gün sonra meydana geldi ve hızlı bir şekilde hızla yayıldı. Geoffrey le Baker göre bu ilk salgın, genellikle genç ve güçlüleri öldürmüştür."²¹.

Alman din adamı ve yazar Konrad von Megenberg'e (1309-1374) göre veba, büyük iletişim yolları boyunca ilerlemekte ve esas olarak kalabalık kasabaları, hac merkezlerini, panayırları vb. vurmaktaydı. Ayrıca Megenberg, Latince incelemesi 'Utrum Mortalitas'ta kirlenen havayı vebanın temel sebebi olarak göstermekteydi. Jean E. Jost, konuyla ilgili özel bir tıp Literatürü oluşturduğunu ifade ederek Alman tıp tarihi uzmanı Profesör Sudhoff'un, veba üzerine yirmiye yakını 1348 ile 1350 yılları arasında, geri kalanı ise 1500 tarihine kadar yazılmış olan toplamda 300'e yakın risale neşrettiğini bildirmektedir²².

Ancak bütün bu bilimsel çalışmalara rağmen Avrupalı hekimlerin veba karşısında aciz kaldıkları bir gerçektir.

Rachel Hajar bu durumu şöyle özetler:

"Bu korkunç olaylar dizisi dehşet vericiydi, fakat bugün bizim için anlaşılabilir bir şey. Bununla birlikte, 14. yüzyılın ortasında, bunun için herhangi bir rasyonel açıklamanın bulunmadığı görülür. Hiç kimse Kara Ölümün bir hastadan diğerine tam olarak nasıl geçtiğine dair bir bilgiye sahip değildi. Mesela bir doktora göre; "Ani bir ölüm gerçekleştiği vakit, havaî ruh hasta adamın gözlerinden kaçarak onun yanında duran veya ona bakan sağlıklı insanlara sıçar." Kimse nasıl korunacağını yahut tedavi olacağını bilmemektedir."²³.

Jean E. Jost ise 14. Yüzyılda mesleklerini icra eden Avrupalı hekimlerin veba karşısındaki çaresizliğini şöyle ifade etmektedir:

"Avrupalıların hangi sosyal statüye sahip olduklarına bakılmaksızın yaşadıkları panik ifade edilmektedir. Ne doktorlar, ne de ilaçlar hiçbir işe yaramamıştı, çünkü kimse hastalığın nedenini, dolayısıyla da çaresini bilmiyordu. Sağlıklı olanlar bile savunmasızdı. Hastaların çok az bir kısmı iyileşebilmişti ve çoğu ise hastalığın başlangıcının henüz üçüncü gününde hayatını kaybetmişti. Hastalık o kadar bulaşıcıydı ki, hastaların dokundukları veya

²¹ John Theilmann, Frances Cate, A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England, *Journal of Interdisciplinary History*, XXXVII : (Winter, 2007) pp. 373.

²² Jean E. Jost (2016), s. 215.

²³ Rachel Hajar, s. 162.

kullandıkları giysilere, nesnelere dokunmak bile onlarla temas edenlere vebanın bulaşmasına yol açmaktaydı."²⁴

Kara Ölüm veba salgınının Avrupa kıtasında yer alan Polonya, Bohemya, Finlandiya ve İzlanda gibi ülkeleri etkilemediği belirtilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi veren Alice Creviston'nun şu tespitlere yer vermektedir:

"Kara ya da deniz yoluyla yayılması durdurulamayan bu salgın Polonya, Bohemya, Finlandiya ve İzlanda'yı etkilememiştir. Bu ülkeler arasında, özellikle Viyana ve Frankfurt gibi salgının yoğun şekilde görüldüğü kentlerle ticari ilişkileri mevcut olan Polonya'nın etkilenmemiş olması merak uyandırıcıdır... Karpat Dağları, salgının yayılmasına engel yaratabilecek uzunlukta değildi. Ancak, ticaret yollarını kapatacak devasa dağlar olmasa da, kültürel birtakım engeller vardı. Doğu'da Avrupalılar ile Altın Orda arasındaki kültürel sorunlar Altın Orda'nın artık Hristiyanlarla ticarete yer almaması Polonya için büyük bir şanstı... "İslam'ı seçen Moğol Hanlığının Hristiyan uluslarla ticaret yapmaları hoş karşılanmamaktaydı. Bunun neticesi olarak Çin ve Avrupa arasındaki İpek Yolu rotası da kapanmıştı. Rusya aracılığıyla Batı Avrupa'ya yayılması engellenen veba, Moğol sınırında Rus prenslikleri tarafından aniden durdurulmuştu... Veba hastalığının (salgınının) Polonya'da görülmemesinin kültürel açıdan önemli nedeni Yahudilerdi. Özellikle Poznań ve Kraków'da yoğun, Litvanya Büyük Dukalığında ise az da olsa epey miktarda Yahudi nüfus yaşamaktaydı. Bulundukları bölgelere sadece temizlik değil, inançları doğrultusunda hijyen kurallarını da taşımaktalardı... Üstelik Haham, bir kişinin yüz, eller ve ayaklarını Tanrı'nın lütfu adına yıkamalarını buyurmaktadır. Eller, sabahları yataktan kalkıldığında, ayakkabılar çıkarıldığında, çıplak haldeki ayaklara dokunulduğunda, mezarlık ziyaret edildiğinde, tuvalet ihtiyacı giderildiğinde, vb. mutlaka yıkanmalıdır... Salgının, Polonya'ya ulaşmamasının bir sebebi de coğrafi konumuydu. Zira Kara Ölüm esnasında Polonya'nın sınırları günümüzden oldukça farklıydı... "Karpatların özellikle güneybatıdan ilerleyebilecek hastalığı engellemiş olma ihtimali mevcuttu. O dönem Polonya'nın batısında, salgından hayli etkilenmiş olan Kutsal Roma İmparatorluğu vardı. Şayet Karpat Dağları olmasaydı, salgın kuvvetle muhtemel, imparatorluktan Avrupa'ya yayılacaktı."²⁵

1. "Kara Ölüm" Veba Salgınının Olumlu Sonuçları

Dünya nüfusunun üçte birini acı bir şekilde öldüren ve bir yığın siyasî, iktisadi, sosyal, kültürel ve psikolojik sorunlara sebep olan bir veba salgınının ne gibi olumlu etkileri olabilir diye sorulabilir. Oysa evrende meydana gelen her olayın nasıl olumlu etkileri varsa, bu hastalığın da olumlu etkileri bulunmaktadır. Şimdi bu olumlu etkileri sıralayalım;

1. Kara Ölüm salgın hastalığı Avrupalıları daha da dindar olmaya yöneltmiştir.

Rachel Hajar bu hususta şunları kaydetmektedir:

"Tıbbi bilgi anlayışının olmadığı bu gibi korkunç bir hastalıkta, insanlar dua etmeye ve hacca yöneldi. Kiliseye göre veba, insanlığın günahkârlığından dolayı tanrının bir

²⁴ Jean E. Jost, (2016), s. 204.

²⁵ Alice Creviston (2015), s. 2, 12, 13, 15, 17, 18, 20.

cezalandırmasıydı. İnsanlar İsa'ya, Bakire Meryem'e ve azizlere dua ederek onlardan istimdat ediyorlardı. İşledikleri günahın gerçek anlamda pişman olduklarını kendilerine acı vermek suretiyle gösteriyorlardı. Tanrıya olan aşklarını ve bir günahkâr olmanın gerçek pişmanlığını göstermek için kendilerini kırbaçlayanlar bu sebepten ötürü "kırbaçlılar" olarak adlandırılmıştır. Kimi Katolik ülkelerinde, paskalyadan bir önceki haftada (Holy Week) bu uygulama hala canlandırılmaktadır. Şurası da açıktır ki, bu gelenek salgın için bir tedavi değildi, fakat ortaçağlarda iman kuvveti hastalık için güçlü bir ilaçtı."²⁶.

George Ryley Scott, Kırbaçlıların kökeni ile ilgili şunları yazmaktadır:

"Aslında "Disciplinata di Gesu Cristo" adı altında kendilerini kırbaçlayanlar hareketi 1260 yılında dinsel **ir** hareket olarak kendini göstermiştir. Ancak 1347 yılında, Kara Ölüm, Avrupa'da bir kasırğa gibi esmeye başlayınca, kendilerini kırbaçlayanlar bir kez daha sahneye çıktılar ve tazelenmiş enerjileriyle kefarete ve şehitlik öğretilerini yine vaaz etmeye başladılar. Hareket kısa zamanda Avrupa Kıtası'na yayıldı. Her sınıf ve inancın erkek ve kadınlar yürüyüşe katıldılar. Kendilerini kırbaçlayanlar arasında en ateşlileri suçlulardı. Kırbaçlanma aletleriyle donanmış bu insanlar uğradıkları kasaba ve köylerde Haçlı ruhuyla toplantılar yapıyorlardı. Bu toplantılar bazen bir kilisede bazen de bir Pazar meydanında halka açık mekânlarda yapılmaktaydı kendilerini kırbaçlayanlar bellerine kadar soyunurlar ve toprağa çizilen bir dairenin içinde yatarlardı. Zina yapan kadınlar yüzükoyun; katiller sırtüstü; yalancı tanıklık yapanlar yan yatarlardı. Bundan sonra dualar ilahiler, ağtılar ve ilahi aracılık için yakarışlar eşliğinde ayini yöneten rahip veya önde gelen biri tarafından kamçılanırlardı. Daha sonra birbirlerini, bazen de kendilerini kamçılarırlardı."²⁷.

2. Kara Ölüm veba salgınından sonraki dönemlerde bazı kesimlerin refah düzeyinde iyileşmeler meydana geldi.

J. M. W. Bean bu hususta şunları yazmaktadır:

"XIV ve XV. yüzyıl İngiltere'sinin köylüleri ve zanaatkârlarının, Kara Ölümü izleyen ücretlerdeki önemli orandaki artışın sonucu olarak yaşam standartlarındaki iyileşmeden yaralandığı belirtmek önemlidir. Aslında, muhtemelen vebaları takip edecek olan doğum oranındaki yükselişlerin, orantısız sayıda çocuk ve gencin ölümlerinin nüfus düzeyi üzerindeki gelecekteki etkilerini ortadan kaldırıp kaldırmayacağı çeşitli faktörlere bağlı olacaktır."²⁸.

3. Avrupa kıtasına yayılan Kara Ölüm veba salgın hastalığının önemli sonuçlarından biri de dinde reform, edebiyat alanında canlanma, sanatta farklı üretim ve yaratım anlayışı, sosyo-kültürel yapıda verimlilik ve entelektüel dünyada büyük bir değişim gerçekleştirdiği aşîkârdır.

Jean E. Jost, anılan veba salgınının, belirttiğimiz olumlu etkilerini detaylı bir şekilde ele almakta ve şu görüşlere yer vermektedir:

²⁶ Rachel Hajar, s. 161-162.

²⁷ Bkz. George Ryley Scott, *İşkencenin Tarihi*, (Çev. Hamide **koyu** Kan), Ankara, 2003, s. 262-263.

²⁸ Bean, J. M. W. (1963), s. 432.

1. "Veba, bazı Hristiyanların Kilise'nin öğretilerini sorgulamasına ve başka anlam kaynaklarına yönelmesine neden olmuştu. Dini şüphecilik derinleştikçe, daha dünyevî faaliyetlere odaklanan sanat ve edebiyat üretmeye başlayan çeşitli hümanist hareketler gelişmişti.

2. Boccaccio (1313-1375), Kara Ölüm'ün on genç lord ve leydinin, veba korkusu neticesinde Floransa'nın ıssız banliyölerine çekilmelerini ele alarak, yaşanan krizin doğasını ve Kara Ölümden kaçma girişimlerini ortaya koymaktadır. Boccaccio'nun vebaya ve vebanın hem tarihsel hem de edebi sonuçlarına ilişkin ayrıntılı açıklaması aydınlatıcı niteliktedir: 'Şehir, göreve atanan yetkililer tarafından temizlendi. Hastaların girmesi yasaklandı ve sağlığın korunması için birçok yasa çıkarıldı. Dindar kimseler, Tanrı'ya hem düzenli törenler halinde hem de başka şekillerde durmaksızın dua ediyorlardı.'

3. Salgın esnasında insanların ölülerini defnetme yöntemleri bile değişmişti. Eskiden akrabalar ve komşular, ölen kişinin evinin dışında yas tutup, rahibin görkemli bir şekilde gelmesini beklerken, mumlar eşliğinde ilahiler söyler ve ölen şahsı omuzlarında kiliseye taşırlardı. Fakat şimdi, bu tür gelenekler ortadan kalkmıştı. Hiç kimse böyle tehlikeli bir salgına bulaşmak istemiyordu.

4. Yaşanan süreç, toplumun sosyal durumunu oldukça etkilemişti. Veba edebiyatının yaygınlaşması, okuyucularının bilinci üzerinde hâkimiyet kurarak tüm Avrupa'ya yayılmış; böylelikle, şiddetli pandeminin içerik ve etkileri ortaya çıkmıştı... Orta Çağ'da gizemli ve tutkulu tiyatro oyunları, özellikle çarمیha germe oyunları, kutsal bağlamda kan ve vahşet ihtiva etmekteydi. Örneğin, 'York Çarمیha Germe Temsili' (York Play of the Crucifixion)'nde, dört asker kanlar içindeki İsa'yı büyük bir haça germeye çalışırlardı. 'The Norton Anthology of English Literature'in editörleri bu temsilde, oyunun 'gerçekliğinin' bir parçası olan kanlı ayrıntıların, seyirciyi duygusal olarak heyecanlandıran bir ürperti yarattığını ifade etmekteydi. Duygusal dindarlığın bu tür nitelikleri, veba tarafından her şeyi tükenen, harap edilen bir kıtanın hissiyatını ve neden olduğu ölümleri yansıtmaktadır. Bu sebeple, çok yoğun ifadeler içeren 'York Play of the Crucifixion', Kara Ölümün duygusal sürecinde gelişen dindarlık davranışlarını örneklemektedir.

Skolastik felsefe birçok bilimin temeli olduğundan, özgür irade ve determinizm konularının yanı sıra Tanrı'nın, halkı günahları için cezalandırması da bu salgının muhtemel nedenlerinden biri olarak kabul edilmekteydi. Kara Ölüm'ün ve diğer bulaşıcı hastalıkların olası sebepleri, o dönemlerde insanların algılarında önemli etkiler yaratmıştı.

5. Guerchberg'in işaret ettiği gibi, sosyal hijyen önlemlerinin Kara Ölümden günümüze kadar ulaştığı söylenebilir. 'Compendium de Epidemia'da (Epidemi Özeti), bir salgın durumunda, Tanrı'nın lütfu için alçakgönüllülükle dua etmek salık verilmekte ve aynı zamanda insanların, tıp bilimini Tanrı'ya borçlu olduklarından hareketle, mutlaka doktorların tavsiyelerine uyulması gerektiği ifade edilmekteydi. Bu suretle sosyal hijyen konularının ilk kez gündeme gelmesi, hastalıkla mücadelede duanın beraberinde doktor tavsiyelerine riayet edilmesini öneren veba edebiyatı, etkisini göstermekte ve toplumu yavaş yavaş dönüşüme uğratmaktaydı.

6. Kara Ölümün, Avrupa'yı büyük ölçüde yok etmesinin ardından duygu yüklü sanat dallarının, bilhassa resim ve gravürlerin, insanların korku ve endişeleri üzerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu süreçte, kıtanın dört bir yanındaki ressam, heykeltıraş, oymacı, vitray sanatçıları kendilerini çok nefret ettikleri o ölümü yeniden yaratırken bulmuşlardı. Bazıları kederli Mesih'i ve diğer azizleri, doğrudan izleyicinin merhamet hissini ortaya çıkaracak şekilde tasvir etmişlerdi.

7. Örneğin, İsa'nın yüzünü yakından ortaya koyan eserler aracılığıyla insanlar onun çektiği ıstırapı hissedecek, veba yıllarında kendi yaşamlarında da acı ve ölüme tanık olanlar ise duygulanacaktı. İsa'nın yüzünü arka planda tutarak, vücuduna vurgu yapılan çalışmalar ile insanların, onun acısından etkilenmeleri neticesinde Kara Ölümde kaybettiklerini anımsayarak, hem İsa'ya hem de yanında yer alanlara sempati beslemeleri amaçlanmaktadır. Kısacası vebanın din, edebiyat, sanat, ekonomi, sosyal statüden ölüm ve ölümlle ilgili tutumlara kadar kültür ve medeniyet üzerindeki geniş tabanlı tesiri asla göz ardı edilemezdi.

8. Müzik aletlerinin kullanımı genellikle müziğin müjdelediği baştan çıkarma ve günah unsurlarını çağrıştırırdı. (The Dance of Death: 'Four Figures of Death, Playing on Musical Instruments' [1490]) Ölümün Dansı: 'Müzik Aleti Çalan Dört Ölüm Figürü', Guyot Marchand tarafından yayıncı Geoffroi de Marnef için basılmıştır. Bu iskelet figürler, bir revak altında, doğal bir dış mekânda bulunmakta ve sırasıyla gayda, ksilofon, arp, davul çalmaktadır. Eserde, uğursuz bir tavır sergilemekten ziyade, yaşamın sona ermesinden evvel neşeli bir müzik arzusu yansıtılması istenmiştir. Bu ve diğer gravürlerde görülen, veba salgını sırasında sayısı giderek artan iskeletlere olan saplantı, Avrupa nüfusunu hâlâ etkilemektedir."²⁹

2. "Kara Ölüm" Veba Salgınının Olumsuz Sonuçları

Ancak Veba hastalığının olumsuz etkileri olumlu etkilerinden daha fazlaydı ve Avrupalılar üzerinde yüzyıllarca tahribat yapmıştır. Bu etkileri de şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kara Ölüm veba salgını Avrupa nüfusunu derinden etkiledi. LeonardoBenevolo'nun belirttiklerine göre 14. Yüzyılın ilk üççeyreğinden 15. Yüzyılın ortasına kadar süren ekonomik durgunluk Avrupa'da kentleşmenin gelişmesini durdurdu. Özellikle 1347-48 veba salgınından sonra nüfusun yayılması da kesildi. Floransa yüzyılın başında sahip olduğu 90.000'lik nüfusun belki de dörtte üçünü kaybetti ve bir sonraki yüzyılda nüfusu 70.000'in üzerine çıkamadı. Yapılaşma durdu. Kent, en son yapılmış sur çemberinin içinde kalan alanı dolduramadı. Siena, Ghent, Köln ve Avrupa'nın diğer birçok büyük kenti benzer yazgıları paylaştı³⁰.

Rachel Hajar ise veba salgınının Avrupa nüfusuna etkisini şöyle belirtmektedir:

²⁹ Jean E. Jost, (2016), s. 202, 204,206, 209, 212, 115-217, 235.

³⁰ Bkz. Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), İstanbul, 1995, s. 96. XIV-XV. Yüzyıllarda Avrupa genelinde meydana gelen nüfus erimesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Georges Duby, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1990, s. 161-167.

"İnsanlık tarihinde en yıkıcı salgınlardan bir tanesi veba idi. Batıya sıçramadan önce, Çin'de veya Asya'da ortaya çıktığı düşünülmekteydi. Veba, 13 ve 14. yüzyılda Akdeniz ve Avrupa'yı sildi süpürdü. 1349'un başında İslam dünyasının üçte biri mahvoldu ve Avrupa'da da nüfusun %30 ile %60'ının öldüğü düşünülmektedir. Avrupa nüfusunun eski durumuna ulaşması 150 yılı buldu. Salgın Avrupa'da 19. yüzyıla kadar ara sıra tekrar ortaya çıkmıştır. Salgın sonrasında, Avrupa tarihinin gidişatı üzerinde derin tesirleri bulunan bir dizi inançlar, sosyal ve ekonomik buhranlar ortaya çıktı."³¹

Özlem Genç, Kara Ölüm veba salgını esnasında meydana gelen ölüm oranlarını daha detaylı bir şekilde vermektedir. Rakamlar şöyledir:

"Bristol'de nüfusun onda dokuzu, Norveç ve İzlanda'da üçte ikisi, Avignon'da 150 bin, Paris'te 50 bin, Londra'da 100 bin kişi, Venedik nüfusunun % 70'i, Ceneviz'in %68'i, Floransa'da 45 bin Marseilles'te bir ayda 16 bin, Siena'da 70 bin, St. Denys'de 14 bin, Strasburg'da 16 bin, Lubeck'te 9 bin, Basle'de 14 bin, Erfurt'ta en az 16 bin, Weima'da 5 bin, Limburg'da 2.500 kişi ölmüştür. 1351 yılında Papa VI. Clement için kıtadaki ölü sayısı 23.840.000 olarak hesaplanmıştır."³²

2. Kara Ölüm veba salgını Avrupalıların sosyal, etik ve ekonomik hayatını allak bullak etmiştir.

Rachel Hajar bu konuda şu bilgilere yer vermektedir:

"Sağlıklı insanlar panikledi ve hastalıktan sakınabilmek için ellerinden her şeyi yaptılar. Doktorlar hastayı görmeyi, papazlar ise son nefes ayinini (last rites) yapmayı reddettiler. Esnaf dükkânlarını kapattı. Birçok insan kentlerden taşraya kaçtı fakat buralarda dahi hastalıktan kurtulamadılar. İnsanlar gibi inekler, koyunlar, keçiler, domuzlar ve tavuklar da hastalıktan etkilendi. Birçoğu umutsuz bir biçimde kendisini kurtarmak için hastalarını ve hatta sevdiklerini ölüme terk etti. Boccaccio şöyle yazmıştır: "Herkes bağışıklığın kendisini koruyacağını düşünüyordu."³³

Albert Camus ise insanların hastalıktan mütevellit bozuk morallerini şöyle dile getirir:

"Veba bakterisi bütünüyle ölmez veya yok olmaz... o bir mobilya veya elbisenin içinde onlarca yıl hareketsiz olarak kalabilir... o yatak odalarında, kilerlerde, sandıklarda, mendillerde ve eski sayfalarda sabırla bekler ve... Belki o gün, insanlığın öğretimi veya talihsizliği için gelecek, veba farelerini yuvalarından, kimi mamur şehirleri öldürmesi için çıkaracak"³⁴.

Suzanne Lord, bu etkileri şöyle yazar:

"Hastalığın görüldüğü bölgelerde halkın ilk tepkisi haklı olarak söz konusu bölgeden uzaklaşmaktı, fakat bu durum ne yazık ki bulaşıcılığı daha da yaymaktaydı. Üç yılı aşkın bir süre içerisinde veba nedeniyle Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte biri yok olmuştu. Sonuçlar

³¹ Rachel Hajar, s. 161. Aslında 1349 yılından itibaren veba, nüfus hareketlerini etkilemeye başlamış, bu etki XV. yüzyılın sonlarına doğru yavaşlamıştı. Bkz. Saltmarsh, John (1941), pp. 34.

³² Özlem Genç, s. 131.

³³ Aynı eser, s. 162.

³⁴ Aynı eser, s. 162.

felaket boyutlarındaydı. Feodal sistem çökmüş; halk, ister toprak sahibi, ister çalışan olsun toprağını terk etmişti. Din adamlarının birçoğu yaşamını yitirmiş, kiliseye gelen insan sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Yaşanan felaketten eğitim de payını almış, eğitimcilerin kaybı neticesinde, onların yerini doldurmaya çalışanlar tarafından Latince yerine yerel dillerde eğitim verilmeye başlanmıştı."³⁵.

Jean E. Jost ise Kara Ölüm veba salgınının Avrupalılar üzerindeki sosyal ve etik sonuçları ile ilgili şu bilgileri aktarır:

"Bu ölümcül salgının sosyal ve etik sonuçları, hasta insanları korkudan görmezden gelen merhametli kimselerin yaklaşımlarını da içermekteydi. Boccaccio'ya göre bu insanlar zamanla kendilerini suçlu hissedecek ve Tanrı'dan af dileyceklerdi. Çünkü eğer herkes hastalardan kaçacak olursa, onlarla ilgilenilecek kimse kalmıyordu. Boccaccio: 'Hastaların komşu, akraba ve arkadaşları tarafından terk edilmesinin yanı sıra hizmetçi yokluğunda hiç duyulmamış bir gelenek ortaya çıkmıştı. Toplumun hangi tabakasına ait olursa olsun bir kadın hastalandığında, kendisiyle ilgilenmesi için asla bir erkek hizmetkâr istemiyordu. Zira vücudunun herhangi bir yerini, hastalığın gerektirdiği üzere ancak bir hemcinsine göstermeyi tercih ediyordu. Bir başka sonuç da, halen hayatta olabilecek birçok kişinin bakımsızlıktan ölmesi idi. Hastaların hizmet alamaması ve vebanın öldürücülüğü, şehirde gece gündüz sürekli artan ölümlerin nedenini açıklamaktadır."³⁶.

3. Kara Ölüm veba salgınının sebeplerini düşünmeye dalan Avrupalı Hristiyanlar, özellikle Batı Avrupa'da yaşayan diğer din mensuplarını (Yahudileri) suçlamaya başladılar.

Jean E. Jost bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Johnson and Johnson: "Belki de Tanrı inanmayanlara kızıdır, diye savundu. Bazı Hristiyanlar ise Yahudileri suçladılar. Sonuç olarak anti-semitizm tüm Avrupa'yı sarmıştı. Hristiyanlar, Yahudileri su kaynaklarını zehirlemek ve büyücülük yapmakla suçladılar. Almanya'da en az altmış Yahudi cemaati yok edildi. Kızgın çeteler Mainz'deki tüm Yahudi cemaatini katletti. Papa VI. Clement, Yahudilerin yağmalanması ve katledilmesine karşı iki bildiri yayınlamış, ancak kısımlar durmamıştı. 1349'da Strasburg'da şehir meydanında binden fazla Yahudi yakılmış; vaftizi kabul eden bin kişi ise kurtulmuştu. Bir gözlemci, Yahudilerin öldürülme sebebinin para olduğunu öne sürdü. 'Fakir olsalardı ve feodal beyler onlara borçlu olmasaydı, yakılmazlardı'. Alacaklı ölünce borçlar silindi"³⁷.

Elisheva Boumgarten, konu ile ilgili şu görüşlere yer verir:

"XIV. yüzyılın ortalarında Kara Ölüm, Avrupa'da yaşamakta olan Yahudi toplulukları için bir değişim noktasını teşkil etmektedir. Kara Ölüm, Avrupa Yahudilerinin değişimine yol açmıştır. Yaşanan salgın neticesinde Yahudiler, ilk olarak XIII. yüzyılın sonunda İngiltere'den, XIV. yüzyılın başlarında Fransa'dan ve daha sonra da Almanya'dan sınır dışı edilmişlerdi. Böylelikle Almanya'dan Polonya'ya büyük bir Yahudi akını başlamıştı. İster

³⁵ Lord, Suzanne (2008), s. 21.

³⁶ Jean E. Jost (2016), s. 205.

³⁷ Jean E. Jost, (2016), s. 198.

gönüllü, isterse zoraki olsun, doğuya doğru yaşanan bu göçler, yepyeni bir Yahudi coğrafyasının yaratılmasına yol açmıştır."³⁸

"Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World" Ansiklopedisinde ise Yahudilerin Kara Ölüm veba salgınından sorumlu tutulması olayı şöyle anlatılmaktadır:

"1347-1350 yılları arasında Avrupa nüfusunun üçte birinin hayatını kaybettiği veba salgınına bir de büyük çapta anti-semitizm dalgası eşlik etmiştir. Yapılan tıbbi müdahaleler, salgını durdurmaya yeterli olmamış, hatta bunun bir tür komplo ya da sihir olabileceği dahi düşünülmüştü. Özellikle Batı Avrupa'da, bu salgını İslam yöneticilerinin emriyle suları zehirleyerek Yahudilerin yaydığına inanılmaktaydı. Yetkililer tarafından Yahudi halkın da söz konusu salgından dolayı öldükleri açıklansa da, binlerce Yahudi'nin bu nedenle linç edilerek şiddete maruz bırakılmalarına engel olunamamıştı. Yaşadıkları zulümden kaçan Yahudiler, Ren bölgesinden ayrılarak Polonya ve Rusya'ya göç etmişlerdi. Her ne kadar Papa VI. Clement 1348 yılında bildiri yayınlayarak Yahudilerin masum olduklarını ilan etmişse de, bu pek etkili olmamıştı. Yahudi halk daima geleneklerini muhafaza etmiş; gün geçtikçe hoşgörüsüz ve kimlik karmaşasına düşen Orta Çağ Hristiyan Avrupası için provakatif bir skandal niteliği taşımıştır."³⁹

Kara Ölüm veba Salgını İslam ve Avrupa dünyası tarafından farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bu birbirinden farklı bakış açılarını da, Seyhun Şahin'den dinleyelim;

"Orta Çağ Avrupa'sına oranla oldukça ileri bir seviyede olan İslâm Tıbbı, teşhis ve tedavi yöntemlerinde bilimsellik açısından dönemine göre oldukça gerçekçi ve bilimselliğe yakındır. Bu konuya örnek olması amacıyla şunları söyleyebiliriz: Avrupa için tarihin birçok döneminde büyük insan kayıplarına neden olan veba hastalığı için İslâm Tıbbı ile Avrupa Tıbbı arasında yaklaşımları bakımından önemli farklılıklar vardı. 1348 yılında Avrupa'da büyük insan kayıplarına neden olan veba salgını karşısında ünlü bir Avrupalı hekim olan Bodaccio şunları söylüyordu: 'Gökyüzünden yeryüzüne düşen cisimlerin etkisi ve Tanrı'nın günah işleyen kimseleri tedip etmek için bize biçeceği ceza ile karşı karşıyayız. Burada alınabilecek hiçbir tedbir söz konusu değildir. Biz dini merasimlerle Tanrı'ya tövbe etmeliyiz.' Aynı dönemde Müslüman hekimler ise vebanın bulaşıcı bir hastalık olduğunu tespit etmişler ve karantina uygulamasını yaparak tedavi amaçlı gayretlerde bulunmuşlardı. Bu hekimler, veba ve benzeri hastalıkların özellikle bu hastalığa yakalanan kişilerle veya onların kullandıkları eşyalarla temas ettikleri durumlarda bulaşabileceğini ortaya koymuşlardır. Halkı ve çevrelerindeki insanları da bu yönde bilgilendirerek yapılabilecek en doğru teşhis ve tedaviyi uygulama yoluna gitmiş oluyorlardı. Avrupa'da ise hekimlerin birçoğu, veba ve benzeri bulaşıcı hastalıklar karşısında bilimsel, tutarlı ve akla uygun yöntemlerin araştırılıp uygulanması yerine bu hastalığı, kendileri üzerine gelen ilâhî bir ceza olarak görmüşlerdi. Kısacası Müslüman hekimler bunu akla ve mantığa uygun bir şekilde ele

³⁸ Boumgarten, Elisheva (2004), *Mothers and Children, Jewish Family Life in Medieval Europe*, Princeton University Press, Princeton and Oxford., s. 5. Ayrıca bkz. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1995, s. 70-71.

³⁹ Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World (2008), Ed. Pam J. Crabtree, An Imprint of Infobase Publishing, U.S.A., s. 936.

alıp hastalık karşısında önlem alırken Batı dünyasında yani Avrupa’da ise aklın ve mantığın dışında hurafelerle dolu bir yaklaşım söz konusuydu. Bu durum on üçüncü yüzyılın sonuyla birlikte Avrupa’da da değişmeye başlamıştır. Bu değişimin yaşanmasında hiç şüphesiz Salerno Tıp Okulu’nun öncülüğü çok önemli bir rol oynamıştır. Bu okuldan yetişen hekimler ile öğrencilerin Avrupa Orta Çağ’ının bağınaz Hristiyan öğretilerinin yıkılmasında etkin oldukları muhakkaktır."⁴⁰

İslam dünyasında mesleklerini icra eden hekimlerin Avrupalı hekimlerden daha bilgili ve maharetli olduklarını gösteren bir kanıtta, İbnu'l-Kıftî'nin şu açıklamalarından anlaşılmaktadır:

"Ebu'l-Hasan b. Sinân es-Sâbi'î: Bu tabibin dedesi Sâbit b. Kurre, Sabi'ilerdendi ve tıp alanındaki meşhur bir aileye mensuptu. Onlara Sinân ailesi denilmektedir. Ebu'l-Hasan, H. 439 yılında Bağdat'ta bimaristanda fiyat belirleme görevini yürütüyordu. Tıp mesleğinde çok başarılı bir tabip olduğu bildirilmektedir. Bu tabibin kardeşi olan Ebu'l-Fazl İbn Sinân şunu anlatmıştır: Dört yüz otuz dokuz yılında hastalandım. O yılda dünyada çok hastalıklar ve büyük vebalar meydana gelmişti. Ben bu hastalıktan dolayı ölümün eşine gelmişim; kardeşim Ebu'l-Hasan b. Sinân benimle konuşmuyor ve yanıma girmiyordu. Üstelik Sabiîlerin kötü ahlak ve akrabaların birbirlerine karşı düşmanlıkları, başkalarında bulunmayacak boyutta fazla olmaktadır. Öyle ki, neredeyse onlardan iki kişi anlaşmış veya bir arada bulunmuş olmamaktadır. Aksine, birbirlerine kötülük yaparlar ve her biri diğerine karşı bütün yolları denemek suretiyle çirkin davranışta bulunur. Ben de durumumu ve ulaşmış olduğum noktayı (hastalığı yönünden) ona (kardeşi Ebu'l-Hasan'a) anlattım. Bana geldi; ancak ben bu esnada ne geldiğinin, ne yanımda kalmasının ne de böyle bir şeyi istemenin farkında değildim. Beni görünce, bir tavuk kesilmesini ve karaciğerinin kavurularak bana yedirilmesini istedi; kendime gelene ve iyileşene kadar da bir hafta boyunca yanımda kaldı. Sonra elinde sağ kalmama, bana gelmesine, ondan uzak düşmeme ve onu kötülememe rağmen, beni ziyaret etmesine mutlu bir durumdayken benden ayrıldı. İyileştikten sonra teşekkür etmek ve selam vermek maksadıyla bir insandan destek alarak ona gittim. Bunu duyunca kapısını açmadı ve evindeki bir balkondan bana baktı ve 'ey Ebu'l-Fazl! Evine dön ve bana geri dönme; biz

⁴⁰ Seyhun Şahin, Orta Çağ Avrupa'sının Tıp Merkezi: Salerno Tıp Okulu, *Turkish Studies*, Vol. 10/5 Spring 2015. s. 405-406. Ayrıca bkz. Mahmud Said İmrân, *Hadaretü Avrupa fi 'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire, 1998, s. 23. Geç ortaçağlarda İslam dünyasının tedavi yöntemleri yönünden Avrupalılardan daha ileri bir durumda olduğunu gösteren bir kanıtta, Üsâme b. Münkız'ın Haçlılar dönemine ait yanlış ve insan hayatını hiçe sayan tedavi yöntemlerini anlatmaya çalıştığı anılarında teyit edilmektedir. Bu ilginç anılar için bkz. Üsâme b. Münkız, *İbretler Kitabı (Kitâbu'l-İ'tibar)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul, 1992, s. 180-181. XII. Yüzyılın sonları ve XIII. Yüzyılın başlarında bilimsel faaliyetleri ile tanınmaya başlayan Avrupa'daki diğer üniversitelerle ilgili bilgi için bkz. Nuruddin Hâtûm, *Târihü'l-Asri'l-Vasît fi Avrupa (XII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar)*, c. II, Beyrut, 1993, s. 159-173. Rachel Hajar Avrupalı hekimlerin Kara Ölüm veba salgını karşısındaki yetersizliklerini şöyle ifade etmektedir: "14. yüzyıldaki veba salgını, Avrupa tıbbının, salgını bilimsel izahattan ziyade dini odaklı açıklayan egemen tıbbî teorileri için tam bir felaket olmuştur... " Bkz. Rachel Hajar, s. 162.

seninle ayrılık yönünden eski halimize döndük' dedi. Ben kırgın bir şekilde döndüm ve ömrünün sonuna kadar ne o bana geldi ne de ben ona gittim."⁴¹.

II. Christiane Nockels Fabbri'nin Başta Tiryak Olmak Üzere Veba İlaçları İle İlgili Tespitleri ve Bu Tespitlerin Değerlendirilmesi

Christiane Nockels Fabbri'nin, veba ilaçları ve bu ilaçların başında yer alan tiryakın kullanımı ve etkileri ile ilgili tespitleri şöyledir:

1. "Veba hastalığının yaptığı tahribat ortaçağ dünyasının son zamanlarını bütün açılardan etkilemiştir. 1348 yılında meydana gelen veba ve daha sonraki zamanlarda bu hastalık sonucunda oluşan salgın hastalıklar, orta çağın sonlarını modern tıbbın başlangıç dönemlerini ciddi ölçüde etkilemiştir, yine de tıbbi teori ve uygulamanın oluşumu yavaş olmuştur. Devam eden yüzyıllarda, ne hastalığın önlenmesinde ne de veba tedavisinin önlenmesinde kayda değer bir değişiklik olmadı. Diyet, Hijyen ya da cerrahi girişimler olarak kabul edilen antipestilential (salgının yayılmasını engelleyen) rejim içinde çok az yenilik vardı. Bunun aksine, ortaçağın sonlarındaki doktorlar-korkunç hastalıkla ilgili söylentilere rağmen köklü uygulamaları ve çözüm yollarını devam ettirdiler. Veba profilaksi (önleyici tıp) ve veba tedavisinde içerik aynı kalmıştır ve her ikisi de geleneksel bitkisel ilaç tedavi ilkeleri içerisinde bulunmuştur. Bu temizleme ve kanama gibi önlemlerle birlikte tıbbi reçetelerde kayda değer bir değişiklik olmadı. Bu çalışmada ele alınan süre boyunca -1348 den XVI. yüzyılın sonlarına kadar- sıralı, maliyete dayalı bir biçim de olsa da vebanın tedavisi şaşırtıcı bir şekilde sürekliliği, açıkçası bu çalışmanın da odak noktası olan tiryakın istikrarlı kullanımı ile gösterilmiştir."⁴².

Burada Christiane Nockels Fabbri, 1348'de başlayıp XV. Yüzyılın sonlarına kadar farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkan veba salgınlarının tedavisinde birçok ilacın denendiğini ancak hekimlerin yoğun çabalarına rağmen gözle görülür bir netice elde edilemediğini ifade etmektedir. Bu ilaçların başında da tiryakın yer aldığını öğrenmiş bulunuyoruz. Ancak yukarıda belirtilen tiryakın üretimi ve özellikleri ile ilgili bilgilere bakıldığında, veba salgın hastalığının tedavisinde kullanılan bu ilacın etkinlik derecesi ve sebep olduğu komplikasyonlar yani yan etkileri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Acaba o dönemde hekimlerin hastaları iyileştirmek için yaygın olarak kullandıkları tiryakın veba salgınlarında meydana gelen yüksek orandaki ölümler üzerindeki etkisi ne kadardı? O dönemin bilim düzeyi, şartları ve veba salgın hastalığı ile ilgili verilen bilgiler göz önüne getirildiğinde, sorumuza cevap bulmamızın imkânsız olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, çağımızda yapıldığı şekliyle bilimsel deneylere tabi tutularak olumlu sonuçlar vermeyen ve ilaç gibi muamele gören bazı ilaçlar, bizatihi hastayı zehirlemek suretiyle ölümlere sebep olabilmektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasıyla da birlikte yarardan çok zarar veren

⁴¹ Bkz. İbnü'l-Kıftî, el-Vezir Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yusuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, (Ed. Prof. Dr. Julius Lippert), Leipzig, 1908, s. 397-399.

⁴² Christiane Nockels Fabbri, *Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, pp. s. 247-248.

ilaçlar hemen piyasadan çekilerek toplatılmakta ve derhal üretimine son verilmektedir. Dolayısıyla o dönemde (Geç Ortaçağları kastetmekteyiz) tabipler tarafından hastalara reçete edilen ilaçların her hangi bir denetim mekanizmasına tabi tutulup tutulmadığı konusunda sağlıklı bilgilere sahip değiliz.

2. "Veba ilaçları arasında, tiryak en popüler ilaçlardan birisiydi. Çeşitli malzemelerden oluşan bu karışık birleşen, eski zamanlardan beri evrensel bir ilaç olarak bilinmiştir. Bu ilacın hazırlanması zordu ve katı profesyonel kontrollere tabi tutuldu. Reçetede 80 farklı malzeme bulunabiliyordu ve bunlar içerisinde en önemli olanı önemli miktarda kullanılan afyon maddesiydi. Veba tedavisinde, tiryak hem koruyucu hem de terapi ilacı olarak kullanılmış ve en çok da çeşitli hastalıklarla ilgili şikayetlerde etkili olmuştur. Gerçekten de, modern bir noktadan, bu özel ilacın tutarlı ve sürekli kullanılması, veba tıbbının sadece farmakolojik olarak bildirilmiş olduğunu öne sürmemiş, aynı zamanda önemli ölçüde semptomatik (hastalığın belirtilerini ve bulgularını ortadan kaldırmaya yönelik tıbbi tedavi) bir rahatlama sağlamıştır."⁴³.

Burada Christiane Nockels Fabbri, tiryakın veba hastalığını tamamen ortadan kardıramamasına mukabil, anılan ilacın hastaların hastalık süresince çekmiş oldukları acıları bir nebze de olsa dindirmeye yaradığını belirtmektedir. İlacın bu özelliği, daha ziyade bileşeninde bulunan ve müsekkin veya uyuşturucu olarak vasıflandıracağımız afyon maddesinden kaynaklanmaktaydı. Aynı bilgilerden, tiryak dışındaki ilaçların veba salgınına yönelik herhangi bir yarar sağlamadığı gibi, tiryakın da sadece bir ağrı kesici olarak hastalığın sebep olduğu bazı acıları dindirmeye yaradığı anlaşılmaktadır. Bu da Geç Ortaçağ hekim ve Farmakologlarının veba hastalığı karşısında yoğun çabalarına rağmen, olumlu bir sonuç elde edemediklerini ve hatta aciz kaldıklarını göstermektedir. Bunu, Kara vebanın dünya insanları üzerinde bıraktığı korkunç hasar ve tahribattan da anlamak mümkündür. Burada anılan ilaçlara toplumun her kesiminin özellikle de yoksul tabakaya mensup insanların sahip olamadığını da vurgulamak isteriz.

3. "Ortaçağ veba tıbbı, her şeyden önce, geleneksel bitkisel ilaç tedavi ilkelerini benimsemiştir ve ahlaki ve fiziksel sağlığın devamlılığının sağlanması sanatı olan *regimen sanitatis*'e vurgu yapmaktadır. Hastalığın önlenmesi ve sağlığın devamlılığının sağlanması sadece natürel denilen unsurların (elementler, humors veya diğer anlamıyla ruh hali, vücudun bölümleri ve yetiler) iyi bir şekilde sıralanmasını değil, aynı zamanda natürel olmayan maddelerin de (yiyecek ve içecek, hareket ve dinlenme, boşaltım ve tutkular ya da duygular) düzenlenmesini gerektirmiştir. Hastalık, 4 humorun dengesizliğinden -kan, melankoli, asabilik ve uyuşukluk ve bu 4 unsurun kendi kalitelerindeki dengesizlikten kaynaklanmıştır, bunların hepsi doğrudan veya dolaylı olarak bireysel ve çevresel olarak natürel ve natürel olmayan unsurlardan etkilenmişti. Sağlığın korunması ve tanıtılması ile birlikte hastalığın önlenmesi, hekimin sorumluluğunun önemli bir parçasıydı ve hastanın görünümündeki çeşitli dengesizliklerin giderilmesi için uzmanlık gerekiyordu. Bu yüzden, tıbbi uygulama, ilaçların verilmesi ve cerrahi ile hastanın rejiminin doğru yönetilmesiyle

⁴³ Christiane Nockels Fabbri, s. 248.

ilgilenmişti (doğal ve doğal olmayanların yönetimi). Bunlar içerisinde, ilaçların verilmesinin daha baskın olduğu görülmüştür. Basit ve bileşik olan bu unsurlar, 4 humorun -kan, melankoli, asabılık ve uyuşukluk- uyumlu dengesinin ayarlanmasında büyük önem taşımaktaydı."⁴⁴

Bu tespitlerden, o dönemde veba salgın hastalığına yakalanan insanlara uygulanan tedavi yönteminin üç önemli aşamada gerçekleştiğini öğreniyoruz;

1. İlaçların verilmesi ki bu ilaçların başında da tiryak bulunuyordu.
2. Cerrahi müdahale.
3. Hastanın rejiminin doğru yönetilmesi.

Bütün bu tıbbî girişimlerin kendine özgü olumlu veya olumsuz sonuçları vardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tiryakin etkisi, hastaya nihai iyileştirme özelliği kazandırmaktan ziyade acılarını dindirmeye yönelikti. Cerrahi müdahaleler, o dönemin şartları göz önünü alındığında veba hastalığı sonucunda ortaya çıkan yaraların ameliyatla iyileşme durumundan ziyade müdahaleyi gerçekleştiren cerrahların teori ve pratik maharet ve becerilerine de bağlıydı. Ayrıca koca bir kıtada mesleğini icra eden kaç cerrah bulunmaktaydı acaba? O dönemin şartları düşünüldüğünde bu sayının fazla olduğuna inanmak zordur. Bu çaresizliği, "Geç Ortaçağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet" başlığını taşıyan makalemizdeki şu satırlardan anlamak mümkündür:

"XIV. yüzyılın ilk on yılında halk hizmetlerinde otopsi işlemi gerektiren olaylarda uzman görüşüne gerek duyulmaya başlanmıştır. Bunun en iyi örneği de bir devlet otoritesi tarafından Tıp fakültesinden olan bir uzmanın görüşüne ihtiyaç olmasıdır. Bu istek, 1348 yılında Kral VI. Philip tarafından Paris Fakültesinden "Kara Ölüm"ün (Veba) sebepleri hakkında bir raporun istenmesi durumudur. XIV. ve XV. yüzyıllarda Almanya'da üniversiteler, Bologna ve Paris üniversitelerindeki öğrencileri çekmeye yeterli değillerdi. Pratisyenler de önemli üniversitelerde eğitim görürlerdi. Pratisyen Doktor Pancius (Ölüm tarihi 1340), buna örnek gösterilebilir. Almanya'da Erfurt Üniversitesinin Tıp fakültesinde tanınmış 37 üyesi vardı. 1392 ve 1521 arasında bunların beş tanesinin derecesi bilinmemektedir. Beş tanesi ise Erfurt'ta Tıpta doktorası, sekiz kişinin diğer kuzey üniversitelerinde doktoraları, üç kişinin Paris'te, 16 kişinin İtalyan üniversitelerinde Tıp dereceleri bulunmaktadır. 1500 yılı öncesi Fransa'da 1681 tane pratisyen vardı. Bunların 1008'i Paris'e, 376 tanesi Montpellier'e ve 297'si başka yerlere gitmiştir. Fransa'da XIV. yüzyılın ikinci yarısında Tıp bilimi zayıfladı. Kara ölüm ve Yüzyıl savaşları akademik Tıp eğitimini olumsuz etkilemişti. Padua'da Tıp derecelerinin sayısı 1407'de 4, 1434'te 8, 1450'de ise 9'a yükselmiştir. Bu dönemde 5 cerrah profesör de bulunmaktaydı. 3 astroloji profesörü, 5 doğa felsefecisi vardı. Sanat ve Tıp alanındaki ilişki kuramsal değildi; fakat entelektüel olduğu söylenebilir. Montpellier'de bir Tıp öğrencisi, 1240'lı yıllarda sanat alanında da yeteneğinin olması şartına uymak zorunda kalmıştı. 1300'lü yılların başında papalığın da etkisiyle öğrenciler sanatta başarılı olduklarında tıp çalışmalarını da hızlıca

⁴⁴ Aynı eser, s. 248-249.

bitirebiliyorlardı. Padua'daki Tıp fakültesinde 1457 yılında 800 tane öğrenci vardı. 9 tanesi tedavi ve cerrahi alanında olmak üzere toplam derece alanların sayısı 93'tü."⁴⁵

Üçüncü aşamaya gelince, olumlu sonuç elde edilmesi bakımından o dönemdeki hekimlerin diğer iki aşamadan daha çetrefilli bir durumla karşılaştıkları kesindir. Zira bu durum, hekimin meslekî maharetinden ziyade birinci derecede hastanın rejim kurallarına uymasıyla alakalı uygulama olarak gözükmektedir. Ayrıca böylesine insanları ve hekimleri çaresiz bırakan bir hastalık esnasında hastanın hangi besinlerle beslenmesini gerçekleştirmek ve kontrol etmek oldukça güç olmalıdır. Muhtemelen varlıklı ailelerin bireyleri yoksul tabakaya mensup bireylerden daha sağlıklı beslenmekteydiler. Bu dengesiz sosyal sistemde o dönemde veba salgınından ölen insanların büyük kısmının yoksul tabakadan olması ihtimal dâhilindedir. Sonuç ne olursa olsun o dönemdeki bütün çabalara rağmen nihayetinde hekimler de dâhil vebaya yakalanan insanların, "süreç yaşanır, başa gelen çekilir" vecizesine boyun eğdikleri bir gerçektir.

4. "Ortaçağdaki tıbbi ve farmakolojik uygulamaların bütünü'nün altında yatan *vis medicatrix Naturae* (doğanın iyileştirici gücü) olan antik inanç olmuştur. Doğanın iyileştirici güçleri bir bakıma sağlık düzeninin (orta yaşam tarzı ve düzenli beslenme) akıllıca kullanımı ile diğer yandan ise daha çok bitkisel ilaçlar sayesinde olmuştur. Doğada hiçbir şeyin güç olmadan var olamayacağı kavramı, uygulanan birçok işlem ve kompozit formülasyonların (karma) karışıklığı konusunda bir açıklama getirir. Burada, Ortaçağ hekimleri yararlanabilecekleri uzun bir farmakolojik geleneğe sahipti: Galen ve Dioscorides polifarması (Çoklu İlaç kullanımı) ve Greko-Arapça farmasötik kısaltmaların çevirisinden kendi yerli Sakson, Cermen, Keltik ya da Gotik bilgilerini birleştiren, orta çağın başlarındaki manastıra ait botanikğin öğretimine doğru bir yönelim olmuştur. Veba hastalığıyla uğraşan hekimin kullandığı araçların büyük kısmı aynı zamanda yiyecekler ve tedavi edici bitkiler oluşturmıştır. Bu yüzden, sirke, sarımsak ya da soğan, ortaçağdaki medikal mutfakta koruyucu maddeler olarak kullanılmıştır. Bitkiler arasında, sedef otu, hodan⁴⁶, şevketi bostan⁴⁷

⁴⁵ Bkz. Abdulhalik Bakır, Geç Ortaçağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 112-113.

⁴⁶ Mayıs ve Eylül aylarında mavi renkte çiçek açan bir bitki olup boyu 15 ile 60 santimetre aralığındadır. Halk arasında sağirdili olarak da bilinmektedir. Genelde rutubetli yerlerde bulunabilir. Oval ve buruşuk yaprakları vardır ve çiçeklerinin sapları uzundur. Ülkemizde genellikle Marmara bölgesine doğru, kuzey ve batı Anadolu'da bulunmaktadır. Hodan otunun faydalarını da şöyle sıralamak mümkündür: İdrar ve balgam söktürücü özelliği vardır. Boğaz ağrılarına ve bademcik iltihabına iyi gelir. Ter atıcıdır. Öksürük kesicidir. Antidepresif etki gösterir. Depresyona iyi gelir. Bkz. Hodan otu nedir, faydaları nelerdir. www.milliyet.com.tr

⁴⁷ *Cricus benedictus* L. (Compositae). 35 cm kadar yükselebilen, bir yıllık, tüylü, sarı çiçekli ve otsu bir bitkidir. Toprak üstü kısımları İzmir pazarlarında satılır ve sebze olarak kullanılır. Eş anlamları şöyledir: Akkız, Bostan otu, Mübarek diken, Şevket otu. Bkz. Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 258. 30 cm uzunluğunda, 8 cm genişliğinde tüylü ve kösele yapraklarıyla 60 cm yüksekliğe kadar büyüyen tek yıllık bir bitkidir. Sarı çiçekleri, çeşitli dikenli bazal bracts ile çevrili yoğun bir çiçek başlığından oluşur. Çiçekler 3-4 cm çapındadır. Bitki soluk sarı bir çiçek taşır. Boru şeklinde çiçeklere sahiptir, ancak birkaç yan çiçek 3 kısım bordüre sahip sterildir. Geniş ve yapraklıdır, kordata dikdörtgen yaprakçıklara bağlanır. Meyvenin kılları vardır. Şevket bostan otu, yapışkan ve villöz tüylü, yoğun dalı sapları ile 30-50 cm yüksekliğe kadar büyür. Kabaca

veya melek otu⁴⁸nun, koruyucu etkilerinin bulunduğu bildirilmiştir. Kuzukulağı⁴⁹ (Rheum ribes), nar ekşisi, narenciye ve meyve suyu gibi mayhoş maddelerin 'veba apostumes'e karşı koruyucu ve tedavi edici olduğu belirtilmiştir ve ayrıca bu maddeler genel diyetetik maddelerdir. Hümorale şemada 'Kuru' ve 'soğuk' gıda maddeleri aşınma ve kendi başına sıcak ve nemli olan öldürücü zehrin üstesinden gelmek için uygun olan humor türünü oluşturabilmekteydi. Armenian bolus ya da terra sigillata (literally 'mühürlü toprak') gibi maddeler, doğal kilden elde edilmiştir ve kesinlikle tedavi edicidir. Alüminyum silikat ve demir oksit açısından zengin olan Armenian bolus (mühürlü toprak) iltihaplar, alerji ve tümörlerin tedavisinde kullanılmıştır. Aslında Limni (Lemnos) adası⁵⁰ üzerinde çıkarılan kırmızımsı kil olan Terra sigillata (ayrıca Lemnian toprak olarak da bilinir), antidiyareik (ishali önleyen ilaç) ve besleyici madde olarak kullanıldı. Paris'teki ustalar, 1348 gibi erken bir dönemde her iki örneğin de zararlı olmayan faydalarını belirtmişlerdir: 'Bol ... ayde merueilleusement contre lepydimie... Item terre seelee preste grant ayde contre la pestilence de lair...'".⁵¹

Christiane Nockels Fabbri'nin yukarıdaki tespitlerinden, Geç Ortaçağ hekim ve Farmakologların özellikle 1348'de baş gösteren veba salgın hastalığının tedavisinde iki ana yöneme başvurdıkları anlaşılmaktadır. Bunlar da Antikçağdan Ortaçağa intikal eden manastır botaniğine ait geleneksel drogların kullanımı ve onlarca bitkiden oluşan yiyecek ve tedavi edici bitkilerden meydana geliyordu. Burada geleneksel droglar arasında yer alan madensel kaynaklı drogları da unutmamak gerekir. Aslında anılan drogların, yiyecek ve

ağzı ve dikenli-dişli, pinnatifid yapraklara sahiptir. Bu bitki, bakteriyel enfeksiyonlar gibi çeşitli sağlık sorunlarının tedavisinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bakterileri kandan temizler, ağrıyı dindirir, bağışıklık sistemini güçlendirir ve istenmeyen yağları yok eder. Bitki karaciğer problemlerini tedavi etmek için faydalıdır ve zarar görmesini önler. Öksürük, şeker hastalığı, ishal, akciğer, böbrek, menopoza, baş ağrısı, hepatit, safra kesesi ve kabızlık için faydalıdır. Kökleri, gövdesi, yaprakları ve çiçekleri yüzyıllardan beri içecek, çay ve kapsül şeklinde kullanılmaktadır. Bkz. Şevketi Bostan Otu Nedir? Şevketi Bostan Otu'nun Faydaları Nelerdir. Alternatifşifa.com

⁴⁸ Tıbbi bitkiler ve baharat türünden güçlü bir bitki olup boyu 1 veya iki metre kadardır. Yaprakları büyük ve sivridir ve bir elin parmakları gibi boşluklara sahiptir. Temmuz ve Ağustos aylarında dalın başında grup halinde yeşilimsi veya sarımsı beyaz çiçekler açar ve bu çiçeklerin bal kokusunu andıran kokusu olur. Kökleri kaynatılarak vücut sinirlerini güçlendirmede ve sinirlilik durumunu teskin etmede kullanılır. Ayrıca bu bitkinin kurumuş kökleri (250 g) beş litre suyla kaynatılır ve saflaştırıldıktan sonra banyo suyuna eklenir. Bu bitkinin köklerinden yapılan merhem ise Romatizma ağrılarına iyi gelir. Kaynatılmış kökler ayrıca sindirim ve solunum sistemindeki damarları güçlendirir. Bedeni sigara nikotini veya alkol zehirlerinden temizler. Bağırsaklardan solucanları dışarı atar. Bkz. Ahmed Şemsüddin, *et-Tedâvi bi'l-A'sâb Kadimen ve Hadisen*, Beyrut, 2000. s. 132.

⁴⁹ Bahar aylarında dağlarda yetişen bir bitkidir. Ribas adıyla da anılan bu drogda yabanî kuzukulağı, portakal ve koruk- ekşi üzüm gücü vardır. İltihap gidericidir. Aynı zamanda kan dindirici ve ateş düşürücüdür. Veba ilaçlarındandır. Damla olarak kullanılırsa gözleri güçlendirir. Safradan mütevellit ishaller için yararlıdır. Çiçek ve kızamık hastalıklarına iyi gelir. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, İkinci Kitap, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000, s. 551.

⁵⁰ Ege Denizinin kuzeyinde yer alan bir yunan adasıdır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 614.

⁵¹ Christiane Nockels Fabbri, s. 249-251.

tedavi özelliği bulunan bitkilerin veba salgın hastalığının tedavisinde kullanımı, Antikçağın da yeni mucizevî bir buluşu olmasa gerektir. Zira İnsanoğlunun yeryüzünde varoluşundan beri veba salgınları da dâhil çeşitli hastalıkların tedavisinde ilkel yöntemlerle bu ilaçlar kullanılmıştır. Ancak tarih boyunca çeşitli zaman ve mekânlarda hekim ve Farmakologların yoğun çabalarına rağmen ortaya çıkıp yayılan salgın hastalıkları tamamen ortadan kaldıracak herhangi bir ilaç bulunamamıştır. Anılan zaman dilimlerinde hekimler genellikle hastalığın yol açtığı komplikasyonlarla mücadele etmeyi yeğlemişlerdir. Burada elbette ki onlar arasında en fazla da cerrahlar, hastaların acılarını dindirmek veya hayatlarını kurtarmak maksadıyla yaralarına cerrahi müdahaleler uygulamaya çalışıyorlardı. Ancak bu gibi ağır sorumluluklar taşıyan operasyonlar da hastaların hayati tehlikelerini tamamen ortadan kaldıramadığı aşîkârdır. Nitekim Kara Ölüm veba salgın hastalığının Avrupa'ya yayıldığı dönemden sonraki dönemde bile mesleğini icra eden cerrahların hem sayıları hem de donanımları bakımından ne kadar yetersiz olduklarını anlatmıştık.

5. "İster şifalı bitkiler grubunda isterse de kompozit olsun, ortaçağa ait ilaçlar genellikle istenilen sonuç ya da öncelikli hareket mekanizmasına bağlı olarak üç gruba ayrılır:

1. Gereksiz humorların arındırılması ve temizlenmesiyle kurutulmuş ve nemlendirilmiş bağırsak temizleyicileri.

2. Bitkisel tıbbın üç temel unsuru olan kalp, beyin ve karaciğeri güçlendiren ilaçlar.

3. Zehirleri etkisiz hale getirerek işe yarayan panzehirler.

En değerli ilaçlar genellikle hap, şurup ya da elektuar (bal ile yoğrulmuş bir çeşit macun) şeklinde olan kompozitlerdi. Genel diyetik ölçümler gibi ve diğer koruyucu ya da tedavi edici ilaçlar gibi, bu ilaçlar da soğutma, ısıtma, nemlendirme, kurutma ile humoral dengenin yeniden oluşmasını ve vücudu güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu örnekler arasında, sarısabır⁵² veya diğer adıyla aloe (Aloe vera L. Liliaceae) 'dan yapılmış olan haplar, mürr⁵³,

⁵² Öd ağacı olarak da bilinen bu bitkinin rengi sarı ile kırmızı arasında olup donmuş bir usaredir. Uskutârî, Arabî ve Semencanî türleri vardır. Bu bitki bedende kabızlık yapar. Ancak Hindistan kökenli türünün birçok yararı bulunmaktadır. Bu drog, kötü huylu cerahatleri yumuşatma özelliğine sahiptir. Dilin iki yandaki kaslar üzerinde etkili bir ilaçtır. Ayrıca anüs, penis, burun ve ağız yaralarına ve nasırlara iyi geldiği bildirilmektedir. Eklem ağrılarına ve gülyağıyla kullanıldığında baş ağrılarına fayda sağlar. Göz yaralarına, kaşıntılarına ve ağrılarına iyi geldiği gibi ondaki çapaklanmayı da kurutur. İshal yapıcı olan bu drog soğuk günlerde içilirse, kanı dindirici eki sağlar. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 507-508.

⁵³ Diğer Adıyla Sarı sakız, Sarı yonca bir çeşit zambak olup, saf ve karışık şekliyle iki türü vardır. İyisi, beyaz ve kırmızıya çalan bir renkte olur. Aynı zamanda bu tür güzel kokuludur. Beyaz türü ise öldürücü ve zehirleyici bir özelliğe sahiptir. Bu drog ısıtıcı, açıcı ve eritici bir özelliğe sahiptir ve aynı zamanda gaz gidericidir. Bu drogun tutsüsünün dumanı hafiftir ve yakıcı değildir. Daha çok kendir dumanına benzer. Öyle etkilidir ki ölünün bile bozulmasını önler. Şişlere yararlı, yaraları ve uyuzu tedavi edicidir. Gözdeki yara izlerini giderir ve gözün beyazına parlaklık kazandırır. Kronik öksürüğe, soğuk algınlığına, astıma, nefes darlığına ve böğür ağrısına iyi gelir. Bağırsak kurtlarının atılmasını sağlar, Yakı şeklinde kullanılırsa, rahim ağzı iltihabını giderir. Bağırsak yara ve ülserlerini gidermek için bakla büyüklüğü dozda mürr içilir. Bir bakla büyüklüğünde içilen mürr, sıtma nöbetinin gelmesini engeller. Akrep sokmasına karşı şarapla birlikte içilir. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 392-393.

safran⁵⁴, karabiber, kimyon⁵⁵, karışık tozlar; aloe tabletleri, limon suyu, ravent⁵⁶ ve pelin otu, meyve suyu, vb. bulunur. Bunların bazılarında diğer belirtilerin yanında veba hastalığını önleyen maddede bulunmaktaydı. Yine de, kompozit ilaçların içerisinde en ünlü olanı ve en çok talep göreni sihirsî bir gücü olduğuna inanılan eski bir antidot olan tiryaktı.⁵⁷

Christiane Nockels Fabbri'nin tiryak ve diğer droglarla ilgili belirtmiş olduğu bilgiler, birinci derecede Ortaç tedavi sisteminde önemli bir yer tutmaktaydı. Vebaya yakalanan insanların tedavisinde tiryak dışında kullanılan diğer ilaçların temini kolay olsa da tiryakın temini her bölgede mümkün olmasa gerektir. Zira yaklaşık 80 drogun üretiminde yer aldığı bir kompozit ilacın, hem maddi imkânlar sebebiyle hem de istenildiği zaman tedarikinin hiç te kolay olmadığı aşîkârdır. Muhtemelen büyük şehirlerde yaşayan aristokrat tabakaya mensup kişilerin anılan ilacı elde etme şansları, çoğunluğu köy ve kasabalarda yaşayan yoksul tabakaya mensup kişilerden kat kat fazlaydı. Bu durum ister istemez "Kara Veba" esnasında ikinci tabakaya mensup olanların daha fazla insan kayıplarına maruz kaldıklarını göstermektedir. Bu hususta şunu da belirtmek gerekir ki, Avrupa ülkelerinin Geç

⁵⁴ Yetiştirilmesi soğaninkine (*Allium Cepa* L. *Liliaceae*) çok benzeyen za'ferânın birçok türü vardı ve İslam dünyasının her yerinde bulunurdu. Mayıs veya Haziran'da za'ferân taneleri iyice hazırlanmış toprağa sıra ile ekilir, çiçekler güzün toplanırdı. Koyu, güzel sarı renkte olan bu çiçeklerin ortasında, sarıya çalan kiremit renginde lifler bulunurdu. Bunlar özenle toplanır, rüzgârsız bir yerde dikkatle kurutulurdu. Za'ferânın en iyi çeşitleri "kûhistânî", "bâdgîsî" ve "câstî" olarak adlandırılanlarıydı. Aslında çok kırmızı bir gülü, kökünde az mayası ve keskin kokusu bulunan za'ferân, daha ziyade Kum ve Kâşân şehirlerinde üretilmekteydi. Bu türler arasında câstî za'ferân keskin kokulu, az beyazımsı, ince dallı ve kırmızı renkli olmaktaydı. Ayrıca bu türün ateşte çok güzel koktuğu bildirilmektedir. ed-Dîmâşkî ise bu koku çeşidinin en kalitelisinin taze ve güzel renkli olmakla birlikte beyazlık, istihale, kum ve aşırı ıslaklık gibi şeylerden uzak olanı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşîşi*, Ankara, 2000, s. 78.

⁵⁵ Kimyon Mısır kökenli bir bitkidir; Hindistan'da, Akdeniz ülkelerinde ve Avrupa'da yetiştirilir. Türkiye'de Orta Anadolu'da üretilir. Meyvesi 5-6 mm uzunluğunda, sarımsı esmer renkte, iğ biçiminde taneler halindedir. Genellikle iki yarım meyveye ayrılır. Her bir yarım meyvede kolayca görülen beş kaburga görülür. Meyveler tam olgunlaşmadan önce, toplanıp kurutulur. Çok hoş kokulu ve aromalıdır. Midevi, gaz söktürücü, uyarıcı, idrar söktürücü ve terletici etkisi vardır. Romalılar döneminden beri baharat olarak kullanılmaktadır. Türkiye'nin dışsattım ürünlerindendir. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, c. XIII, s. 6787.

⁵⁶ Ortaçağda bu bitkinin üç çeşidi vardı. Sînî (Çin kökenli) ve zencî (Afrika kökenli) olarak adlandırılan türlerine "kadîm" (eski), türkî (Türk illerinde yetişen) denilen türüne ise, "cedîd" (yeni) adı verilmekteydi. Fakat bu türler arasında en kalitelisi Çin'den getirileniydi. Kaydedilenlere göre, bu bitki yerden çıkarıldığında "kulgâs" denilen bitkiye benzeyen bir kök şeklindedir. Bu bitkiyi çıkaranlar onu iki veya üç parçaya ayırarak delerler ve ipliklere geçirip açık havada kuruyana kadar bir yere asarlardı. Bir el büyüklüğünde olan râventin dışı boz, içi kan kırmızısı, ondaki kesilen yer ise, sarı olur. Cevheri bakımından hafif, yumuşak ve çabuk ufalanan bir özelliğe sahip olan bu bitki, ağızda çiğnendiğinde bir yapışkanlık, yenildiği zaman ise, bir tatsızlık meydana getirir. Çiğnenen kısımdan birazı ele sürüldüğünde, za'ferân sarısı bir renk bırakır. Bu bitkinin türkî ve zencî türleri renk, tat, koku ve yarar yönünden sînî türünden daha düşük kalitede olur. Parmak kalınlığında uzun ve yuvarlak ağaç damarlarından oluşan Şâm râvendi veya diğer adıyla papaz râvendi (*Rheum rraponticum* L. *Polygonaseae*) ise, bugünkü Ürdün'ün başşehri Amman'dan getirilmekteydi. İnsan sağlığına zararlı olan bu râvent türüne, veteriner hekimler tarafından hasta hayvanlara içirildiğinden dolayı "râvendü'd-devâb" (hayvan râvend'i) adı verilmekteydi. Bkz. Aynı eser, s. 283-284.

⁵⁷ Christiane Nockels Fabbri, s. 251-252.

Ortaçağlardaki maddi ilerleme seviyesi ile bugünkü gelişmişliğin sağladığı ilerleme seviyesi arasında muazzam bir farklılık göze çarpmaktadır. Bu da ister istemez bugünkü refah seviyesinin o dönemlerde hiçbir Avrupa ülkesinde bulunamadığını kanıtlamaktadır. Bu noktadan hareketle Kara Ölüm veba salgın hastalığının birçok faktörden dolayı daha ziyade yoksul tabakaya mensup insanları perişan ettiğini tespit etmemiz mümkündür.

6. "Tiryak, zaten Galen zamanında ünlü olmuştu. Başlangıçta yılan sokması için önemli olan ve içerisinde engerek yılanının dokularının yer aldığı bir ilaç olan tiryak, daha sonra evrensel bir 'alexipharmic' ya da panzehir olarak geliştirildi ve tehlikeli zehirler karşısında oldukça etkili olduğuna inanıldı. Yavaş yavaş vücuda az miktarda zehir verilmesi gibi tedavi yöntemine göre bu ilacın bağışıklığı güçlendirdiği görülmüştür. Tüm geleneksel antidotlar içerisinde tiryak en etkilisi olarak kabul edilmiştir. Tiryak, birden fazla maddelerin bileşiminden oluşmuştur ve tarçın, safran, ravent, biber, zencefil⁵⁸ (Le gingembre officinal) ve önemli ölçüde afyon gibi 80 farklı madde içerebilirdi; şarap ve balla birlikte bu maddeler karıştırılarak kalın, şurup halinde tiryak elektuvarı elde edilmiştir. Hellenist dönemdeki doktor ve botanikçi Nicander⁵⁹ tarafından önceki dönemlere ait detaylı reçetelerden biri bildirilmiştir:

"... Derde deva genel bir birleşimle yapabilirsiniz -bütün maddeleri karıştırdıktan sonra çok faydalı olacak- bunun olmasını sağlayın, iris ve çobandüdüğü kökü⁶⁰, kurutulmuş yapışkan otu⁶¹(Anacyclus pyrethrum) ile kediotu⁶²(Valeriana wallichii), kurutulmuş havuç,

⁵⁸ Uzun yaşayan bir bitki olup 324 çeşidi bulunmaktadır. Kokulu olan bu bitkinin yaprağı mızrak şeklinde yeşil renkli ve parmaklar gibi bir görünüme sahiptir. Çiçeği sarıdır ve erguvan renkli dudakları vardır. Solmaya başlayınca yaprakları toplanır; ayrıca yerde sürünen kısmı küme haline getirilir. Sonra kökleri kurutulur ve yumuşasın diye suda bekletilir. Son olarak şekerli bir sıvıda kaynatılır ve kullanım için saklanır. Bu bitkinin anavatanı Güney doğu Asya'dır. Eskiçağlardan beri Çin'de ve Hindistan'da ilaç ve baharat olarak kullanılmıştır. Eski Yunan'da hekimler bu ilacı kalbi ve mideyi güçlendirmek için tavsiye ediyorlardı. Avrupa ortaçağlarda bu bitkiyle tanıştı ve VIII. Henri döneminde İngiltere'de görülen veba salgınında ilaç olarak kullanıldı. İbn Sina'ya göre bu bitki haşarat sokmalarına karşı yararlı olduğunu ve soğuk algınlığına iyi geldiğini söylemektedir. Modern tıpta ise bu bitki kan damarlarını genişletmede ve birçok içecekleri tatlandırmada kullanılmaktadır. Ayrıca göğüs hastalıkları için reçel olarak imal edilmektedir. Bkz. Ahmed Kudâme, *Kâmûs'l-Ğidâ' ve't-Tedâvi bi'n-Nebât, Mevsû'a Ğidâiyye Sihhiyye Âmme*, Beyrut, 2000, s. 260-261.

⁵⁹ Hellenistik Çağın önemli Farmakologlarından olup M. Ö. 197-170 yıllarında Kolofon (İzmir)'da yaşamıştır. Toksikoloji konulu *Theriaca Alexipharmaca* adlı şiirlerinde ilaç bilimiyle ilgili bilgi vermiştir. Nicander bilgilerini, daha ziyade Aristocu Doğa Bilgisi yoluyla gerçekleştirdiği toksin maddeler, zehirli yılanlar, akrepler, örümcekler ve böceklerle ilgili detaylı bir araştırma yapan Apollodorus'un kayıp çalışmalarına dayandırmıştır. Nicander'in anılan şiirlerinde 300 bitki ismine rastlanmaktadır. Bkz. John Scarborough, *Early Byzantine Pharmacology*, Source: Oaks Papers, Vol. 38. *Symposium on Byzantine Medicine* (1984), s. 214-215.

⁶⁰ Güzel kokulu bir bitki olup yere doğru eğilmiş ince yaprakları bulunmaktadır. Gövdesi bir arşından fazla uzayan bu bitkinin sarıya çalan beyaz bir çiçeği vardır. Kökleri ise ince, güzel kokulu ve nemli olur. Bu bitkinin kaynatılmış tohumlarından elde edilen sıvı yara ve zehirleri girmek için kullanılır. Ayrıca kadınlardaki rahim ağrılarını gidermede, organlardaki taşları parçalama iyi bir sonuç verir. Balla karıştırılırsa karın sancılarını iyileştirir. Bu bitkinin sıkılmış suyu serinleticidir ve ateş düşürücüdür. Bkz. Ahmed Şemsüddin, s. 330.

⁶¹ Diğer adıyla 'Akırkarhâ, veya nezle otu: Kökü drog olarak kullanılır. Ancak Dioscorides, onun bitki olduğunu söylemiştir. Saça benzeyen bu bitkinin kökü parmak kalınlığında olup dili şiddetle yakar. Yakıcı gücü vardır; zeytinyağıyla bedene masaj yapıldığında dolaşımı hızlandırır. Ayrıca bu merhem, müzmin sinir uyuşukluğuna iyi gelir. Aynı zamanda kasılma ve spazmlar üzerinde de etkili bir ilaçtır. Bu bitki göz tıkanıklığı için olağanüstü

öğütülmüş avrat otu⁶³ ve bunlarla birlikte taze olarak sökülmüş şakayığın süngersi kökleri, karacaot⁶⁴ ve bunlarla birlikte karıştırılmış yerel sodyum karbonat. Fazla miktarda kimyon ve bit otu⁶⁵ (stavesacre, Myrtus Communis) kabukları ile karıştırılmış çakal otu⁶⁶ filizini dökün

açıcıdır. Pişmiş diş ağrılarına, özellikle de soğuktan kaynaklanan diş ağrılarına iyi gelir. Kökü ise sallanan dişleri pekiştirir. Zeytinyağıyla oluşturulan bileşim masaj olarak kullanılırsa sıtma nöbetlerini engeller. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 462-463.

⁶² Ot cinsi bitki olup Çin'de yetişir. Tohumu çok, kökleri kalındır; eğri böğründür; ayrıntı otu denen bitki gibi güzel kokuludur ve dilde yakıcı, dalayıcı bir etki yapar. Çiçekleri köküne yakın yapraklar arasından çıkar. Çiçeğinin rengi ban otu gibi mordur ve kökleri diğer kısımlarına nispetle daha etkili olduğundan köklerinin kullanılması tercih edilir. Bu bitkinin en iyi olanı kokusu güzel ve keskin olanıdır. Bu bitki karın ağrılarına iyi gelir ve soğuk organları ısıtır ve akışkanlığı artırır. Korneanın sertleşmesinde yararlıdır. Ateşli hastalıklara ve dalağın sertliğine iyi gelir. Ayrıca mesaneyi güçlendirir ve bağırsakları temizlemede etkilidir. Şurubundan 7 miskal balla karıştırılarak alınırsa meniye artırır. Bkz. Aynı eser, s. 72-73.

⁶³ Solanaceae (Patlıcangiller) familyasından olan *Atropa belladonna* (Güzelvrat otu), yaklaşık 1,5-2 metreye kadar boylanabilen toprak seviyesinin biraz üstünden itibaren dallanma gösteren, morumsu renkli saplara sahip çok yıllık çalimsı bir bitkidir. Yaprakları, tütün yapraklarına benzeyip oval, belirgin damarlara sahip, alt yüzeyleri tüylü olup, uzunluktan 7-25 cm arasında değişen yapraklar alternatif veya düzgün karşıt çiftler olup bir yaprak diğerinden daha büyüktür. Çiçekleri, 2-3 cm uzunluğunda olup yaprak koltuğunda tek, çam şeklinde ve morumsu renkte olup çiçeklerin dip kısımları sarı renklidir. Bitki yaz boyunca çiçeklidir. Çiçek küçük kümelenmelerde asılı durur, olgunlaşmadığı zaman yeşil, olgunlaştığında siyah/koyu mor ve parlaktır. Meyveler-çiçekler tatlı, koyu renkli, mürekkep benzeri meyve suları içerir. Çiçek çapı 1,5-2 cm olup 2 hücrelidir. Tabanda yıldız şeklinde 5 loplu kaliks bulunmaktadır. Bu bitkinin tohumları oldukça küçük olup, bin tohum ağırlığı 1 gram civarındadır. Uzunluğu 1,5-1,8 mm, genişliği 1-1,5 mm kadardır. Tohumlar bir tarafa hafif eğimli, yumurtamsı şekilli, sert kabuklu, yüzeyi ağımsı yapıda, mat veya hafif parlaktır. Bu bitki ismini Yunan mitolojisinde yer alan kaderi belirleyen üç tanrısından kader ipini kesen Atropos'dan alır. Bella-Donna ise İtalyanca güzel kadın demektir. 16. Yy. kadınlar, özellikle İtalyan kadınları, gözbebeklerini büyüterek daha efsunlu bir bakış oluşturmak için meyvelerinin suyunu gözlerine damlatmışlardır. Diğer yandan içerikleri alkaloidlerin zehirli olmasından dolayı birçok Roma imparatorunun öldürülmesinden, İskoç suikastçıları olan Anglo-Saxon'ların zehirlenerek öldürülmesine kadar birçok suikastta kullanılmıştır. *Atropa*, göz muayenelerinde, kalp hastalıklarında kullanılmaktadır. Merkezi sinir sisteminde etkilidir. Ter ve mide ifrazatını hafifletici, spazm giderici ve ağrı kesici olarak kullanılmaktadır. İdrar yolları ve safra kesesi rahatsızlıklarında, romatizma ağrıların dindirilmesinde, boğmaca, sigara içmeden meydana gelen astım (nefes darlığı) üzerine de etkilidir. Bkz. Merve Gün, Selim Ayaç, *Güzelvrat Otu (Atropa belladonna L.) Genel Özellikleri*, *International Journal of Life Sciences and Biotechnology*, 2019, 2 (2), s. 51-52.

⁶⁴ *Helleborus orientalis* lam. (Ranunculaceae). Çörek otu olarak da bilinir. 60 cm kadar yükselebilen, çok yıllık, yeşilimsi beyaz çiçekli ve otsu bir bitkidir. Kökü hayvan hastalıklarında kullanılır. Bkz. Turhan Baytop, s. 154.

⁶⁵ Bu bitki acılığı, burukluğu ve tatlılığı ile bilinir. Gövdesinin ilik gibi bir oluşumu vardır. Bu kısmın Himalaya meşesi ile şurubu ve tableti yapılır. Bitkinin içinde minareller vardır ve yapısı itibarıyla yumuşaktır, incedir. Öz kısmı gövdesindedir, rengi de gövdesinin rengindedir; yuvarlak avuç içi şeklindedir. Bit otunun en iyisi siyaha çalan olanıdır. Buna hüsrevanî denir, yaprakları yuvarlaktır. En kaliteli dağlık bölgelerde yetişip de beyaz çiçekli olanıdır. Bitkideki öz suyu zaman içinde özelliğini kaybeder ve bozularak küflenir. Öz suyundan tablet yapılarak nitelikleri korunur. Bu bitkinin faydaları şöyledir: ishali önler ve damarları daraltır, bütün rutubet ve sıvıların organlara akışını engeller. Yağı, öz suyu ve pişmiş olanı saç köklerini güçlendirir ve dökülmesini önler ve onları siyahlaştırır. Şişlere, kızarıklara, kaşıntıya, sivilcelere ve benzeri iltihaplanmalara iyi gelir. Yağından yapılan merhemler de aynı tedaviyi sağlar. Şarapta kaynatılan tohumu eklemeleri gevşetir. Baş ağrısını, kulak akıntılarını ve diş etlerini tedavi eder. Kalp çarpıntısını giderir, öksürüğü keser, midneyi güçlendirir. Meyvesi

ve eşit miktarda defne meyvesi ve 3 yapraklı yoncayı öğütün ve bir kaşık tavşankulağı⁶⁷ içinde bir araya getirin. Haşhaş suyu da dökün ve bunların üzerine tohumları üzerinde olan hayıt⁶⁸, balsam⁶⁹ da ekleyin ve biraz da Çin tarçını ve bunlarla birlikte cow-parsnip (maydanoz türü bir bitki) ve bir kâse dolusu tuz; ilk önce söylenen maddenin bir taştan alınması gerekir, sonrakinin ise çakıllı derelerde olması gerekir. Şimdi bütün bunları geniş bir harç içine atın, taşla vurarak yoğurun. Bu kuru malzemeler üzerine hemen yoğurt otu⁷⁰(Galium verum L.) suyunu dökün ve birlikte karıştırın, sonra bu maddeleri şarap ve içecek bulunan iki çanak içerisinde çalkalayın." ⁷¹.

Christiane Nockels Fabbri'nin de belirttiği gibi tiryakın bir antidot olarak tarih sahnesine çıkmasının uzun bir hikâyesi bulunmaktadır. Aslında biz bu önemli antidotla ilgili geniş

idrar söktürücüdür, aşırı regl kanamasını önler, balgamı atar, basur memelerine iyi gelir. Az miktarda içildiğinde zehirlenmeye iyi gelir. Tohumundan yapılan şurubu içilirse, akrep ve böcek ısırmalarına yarar sağlar. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 66-67.

⁶⁶ Conyza bonariensis (L) Cronquist (Compositae). Bir yıllık, 60 cm kadar yükselebilen, tüylü ve otsu bir bitkidir. Dış hastalıklarına karşı ağızda çiğnenir ve tükürülür (Hatay). Bkz. Turan Baytop, s. 63.

⁶⁷ Elbiselere yapışkanlığı nedeniyle çiftçilikte "beni yanında götür" olarak adlandırılmaktadır. Parmak yoğunluğunda bir bitki olup mavi bazen de kırmızı çiçeği bulunur. Her çiçeğinde iri tohumlar bırakır. Mide üzerine sarmak suretiyle mide zayıflığına iyi gelir. Balla içildiğinde göğüs hastalıkları ve öksürüğü tedavi etmede büyük yarar sağlamaktadır. Böbreklere zararlı olduğu da söylenmektedir. Ancak şekerle alındığında bu durum olumlu yönde değişir. Bkz. Ahmed Şemsüddin, s. 31.

⁶⁸ Çalı veya maki görünümüne sahip bir bitkidir. Menengiçler familyasından olan Hayıt otu, Haziran ve Temmuz aylarında çiçek açan bir bitki türüdür. Bu bitki kadın hastalıklarında yarar sağlarken erkelerde cinsel isteği azaltan bir özelliğe sahiptir. Ancak prostat kanserinin önlenmesinde etkili olduğu söylenmektedir. Bu bitki, ruhbanlar tarafından kullanıldığı için "ruhban biberi" olarak da adlandırılmıştır. Ancak erkeklerde cinsel isteği azalttığından "namus otu" adıyla da tanınmaktadır. Bu bitkinin menopoz belirtilerini hafiflettiği, yüksek ateş ve baş ağrılarına iyi geldiği, Gaz giderici ve idrar söktürücü olduğu, Sinirlilik ve öfkeyi kontrol altına aldığı, terleme sorununu giderdiği, kadınlarda cinsel isteği dengede tuttuğu ileri sürülmektedir. Bkz. <https://www.milliyet.com.tr/pembenar/hayit-otu-nedir-faydaları>

⁶⁹ Bazı bitkilerce salgılanan ve parfümeri ya da ilaç maddelerinin yapımında kullanılan kokulu maddedir. Balsamlar önemli miktarda benzoik ve sinnomik asitleri ve bunların esterlerini içeren kokulu esans ve reçinelerin karışımından oluşan karmaşık bitkisel salgı ürünleridir. Asıl balsam ağaçları burseraceae familyasının commiphora cinsinden bitkilerdir (eskiden bu cinse balsamea denirdi. Bu cinsten 200 kadar bitki türüne Afrika'dan Hindistan'a kadar rastlanır. Commiphora (balsamea) opobalsamum Yahudi ak balsam ağacıdır.; bundan elde edilen balsam en başta Mekke balsamı ya da Mekke pelesengi adıyla bilinir, ama daha başka adları da vardır: doğu pelesengi, İstanbul pelesengi, Mısır pelesengi, Suriye pelesengi. Mira ya da murrisafi denilen balsam, Etiyopya, Somali ve Arabistan'da yetişen balsam ağaççıklarından elde edilir. Mira eskiden tahnit(mumyalama) işlerinde kullanılırdı, günümüzde daha çok parfümeride kullanılmaktadır. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, c. III, s. 1278.

⁷⁰ Bu bitki, Pseudopurpurin, rubiadin, alizarin, lucidin, purpurin, purpuroxanthin boyarmaddeleri içerir. Sakarya merkez ve Karadeniz'e yakın kesimlerde yetişmektedir. Boyamada çiçekleri ve kökleri kullanılmaktadır. 19. Yüzyılda yoğurt otu Avrupa'nın kuzey kesimlerinde kırmızı renk için çokça kullanılmıştır. Ülkemizde kökboyanın yetişmediği kesimlerde bu bitkinin kökleri kırmızı, çiçekleri, yaprakları ve sapları sarı renk boyamalarda kullanılmıştır. Yoğurt otunun üst kısmından sarı renkler köklerinden ise kırmızı renkler elde edilir. Bkz. Mustafa Genç, Sakarya Çevresi Doğal Boyarmadde Kaynakları ve Boyahaneler, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2017/1, Sayı: 26, s. 110.

⁷¹ Christiane Nockels Fabbri, s. 252-253.

kapsamlı bir makale kaleme almak niyetindeyiz. Zira tiryak sadece veba salgın hastalıklarında kullanılmış bir ilaç değildir. Bu ilacın, zehirlenmeler de dâhil, hastaların iç organlarını güçlendirmede, vücudu uyuşturma operasyonlarında ve sinir ve ruh hastalıklarında bir antidepresan olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu meyanda tiryakın ortaya çıkışı ve tarihsel serüveni ile ilgili ana kaynaklarda birçok rivayet ve haber nakledilmiştir. Burada bunların detayına girmek istemiyoruz. Zira tasarladığımız bahsi geçen makalemizde bu hususta çok detaylı bilgiler sunulacaktır. Ancak Ortaçağ Avrupa'sında rakipler arasında sıklıkla bir suikast silahı olarak kullanılan zehirlere karşı panzehirlerin (ki tiryak bunların başında gelir) kullanımı hakkında oldukça yoğun bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bilgileri içeren eserlerden biri de Franck Collard'ın, "Ortaçağda Zehir ve Cinayet"⁷² adlı eseridir. Bu konuda John Lenihan ise Ortaçağ Avrupa'sındaki zehircileri ve zanaatkârları ile ilgili şu ilginç olayı nakleder:

"Eski zaman zehircileri, soylu marifetlerini göstermek için teknolojinin imkânlarından yararlanan, kendilerini işlerine adanmış zanaatkârlardı. Yaptığı işlerle tarihe geçen ilk zehirci, 1384 yılında kimyaya bulaşmadan önce bir halk ozanı olan Paris'li Wondreton'du. Navara Kralı Kötü Caharles'in emrine girdi ve Fransa Kralı VI. Charles ile kraliyet kurulunun birkaç üyesini zehirlenmekle görevlendirildi. Wondreton eczacılardan az miktarda arsenik aldı ve kraliyet üyeleri için hazırlanan **orbaya** serpmeye çalıştı, ancak herhangi bir zarar vermeden yakalandı"⁷³.

7. "I. yüzyılda Nero bilimcisi olan AD, Andro machus the Elder, engerek kanı ekleyerek ve afyon miktarını artırarak "Mithradates reçetesini" yenilemiştir ve böylece ünlü tiryak formülünü oluşturmuştur. Başlangıçta zehirlere karşı koymak için tasarlanan tiryak ve panzehir, modern çağın başlangıcında her derde deva olarak yaygın olarak kullanılmıştır. Her iki madde de 19. yüzyıla kadar Fransız, Alman ve İspanyol tıbbında yer almıştır. Fakat İngilizce "tracle" kelimesinden türeyen tiryak, ortaçağdaki ilaçlar arasında en önemli olanıdır. Ayrıca, ateş için iyi olduğu, iç şişlikler ve tıkanıklıkları önlediği, kalp sorunları hafiflettiği, epilepsi ve felci tedavi ettiği, uyku sorununu giderdiği, sindirimi geliştirdiği, bacakları güçlendirdiği, yaralarını iyileştirdiği ve yılan, akrep ve diğer zehirli böceklerin ısırıklarına karşı ve ayrıca kuduz köpek ve diğer her türlü zehirlere karşı koruduğu söylenir. Hatta verem hastalığından koruduğu ve bu hastalığı iyileştirdiği söylenir. Birçok hastalığı önlemek ya da tedavi etmek için etkili olarak kullanılan bu madde, sonunda panzehir ile aynı anlama geldi. Tiryak maddesinin Terapi gücü XII. yüzyılın sonlarındaki ve XIV. yüzyılın başlarındaki skolastik hekimler için ilgi konusu olmuştur. Bu maddenin verimliliği, dozu ve belirli özellikleri hakkındaki sorular akademik anlamda tartışma konusu olmuştur, bu da bileşik tıbbın gücünü tanımlama problemi olarak adlandırılmıştır."⁷⁴.

Burada Christiane Nockels Fabbri, tiryakın 19. Yüzyıla kadar etkin bir ilaç olarak kullanımı ve hangi hastalıklara yarar sağladığı konusunda bilgi vermektedir. Ancak bir ilacın

⁷² Bkz. Franck Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005.

⁷³ Bkz. John Lenihan, *Bilim İş Başında*, (Çev. Barış Bıçakçı), Ankara, 2001, s. 241.

⁷⁴ Christiane Nockels Fabbri, s. 253-254.

bu kadar çok sayıda hastalığı ne derece ve ölçüde tedavi ettiği hakkında bilgi verilmemektedir. Bu tespit, bize Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd'in yakalandığı bir sindirim sistemi hastalığını tedavi etmesi için Hindistan'dan getirttiği Hindistanlı hekim Menke'nin sözlerini hatırlatmaktadır. Menke, Halifeyi tedavi ederek sağlığına kavuşmasını sağladıktan sonra, el-Huld sarayının önünden geçerken Mâniheist bir kişinin, elbisesini yere sererek üzerine çok sayıda drog türünden ot ve bitki koyduğunu görmüştür. Adam elinde bir macun tutarak, bu macunun bütün sıtma çeşitlerine, sırt, diz, eklem, göz, karın ve baş ağrılarına, basur, gaz, migren, idrar tıkanıklığı, felç ve titreme hastalıklarına iyi geldiğini iddia ediyordu. Bunun üzerine Menke şunları söylemiştir:

"Arapların kralı (Harunu'r-Reşîd) câhil olmalı! Bu adamın dedikleri gerçek ise, o zaman beni ailemden kopararak neden buraya getirdi ve bu iş için bir sürü para harcadı. Yok, eğer, bunun dedikleri doğru değilse, o zaman neden onu öldürmüyor? Zira yasalar onun ve ona benzeyenlerin kanının dökülmesini mubah kılmıştır. Bu adam öldürülse, bir kişidir, ölümü neticesinde birçok insan yaşar. Bu cahil hayatta bırakılırsa, her gün bir insanı ve hatta bir günde iki, üç veya dört insanı bile öldürebilir. Bu ise, idarecilikte bir ihmal ve memlekette bir problem olsa gerektir."⁷⁵

Dolayısıyla da bir drogün veya bir bileşik antidotun onlarca hastalığa aynı ölçüde iyi geldiğini iddia etmek bilimin ve mantığın sınırlarını aşırı derecede zorlamak anlamına geleceğini söylemek durumundayız. Üstelik herhangi bir ilacın herhangi bir hastalığa birinci derecede etkin olduğu halde aynı ilacın başka bir hastalık için yarardan çok zarar sağladığı tıp ve Farmakoloji uzmanlarınca ifade edilmektedir. Ancak uzun bir zaman diliminde alternatifinin bulunmadığı bir antidot için böyle abartılı bir kanaatin doğması kaçınılmazdır.

8. "Kompozit (çok farklı öğelerden oluşan, bileşik) tıp, tipik olarak 1 ya da 2 temel kurala dayanır; ek maddeler etkiyi güçlendirmek ya da hafifletmek için eklenmiştir. Böylece, teorik olarak bilinen kalitedeki ve güçteki maddeleri birleştirerek belirli bir kalitede humoral dengesizliği hedefleyen birleşenler elde etmek mümkün olmuştur. Bir düzine ya da daha fazla madde kullanılarak elde edilen reçeteler yaygındı. Kompozitler içerisinde çok önemli olanı İbn-i Sina'nın "belirli bir form, ex tota sui substantia" diye bahsettiği tiryaktı ve kendine özgü etkinliğinden dolayı skolastik hekimler için özel bir ilgi alanıydı. Afyon ve diğer konstriktif maddeleri içerdiği için tiryak maddesinin tazeyken bağırsaklarda kabızlığa yol açtığı görülmüştür, bu etkinin verimsiz yaşlanmanın bir sonucu olduğu düşünüldü. Sadece tam olarak bitirildiğinde ve tamamen olgunlaştığında -bütün maddelerin Fermantasyonuyla- bu maddenin gerçek şekli, yani "kalbi rahatlatmak ve böylece her türlü zehre karşı direnç göstermek..." mümkün olmuştur. Bu yüzden, tiryakla ilgili tıbbi bilginin sadece kendi bireysel içeriğinden değil aynı zamanda rasyonel bir şekilde tahmin edilemeyen ve sadece tecrübeyle öğrenilebilen tek bir Kombinasyon ile oluştuğu düşünüldü. Bu akıl dışı, gizli proprietas (örneğin, mıknaşın benzeri) hekimler için doğal olayların katı ampirik (deneysel) elemanını sembolize etmiştir."⁷⁶

⁷⁵ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, s. 311-312.

⁷⁶ Christiane Nockels Fabbri, s. 254-255.

Bir bileşik ve çetrefilli ilaç olan tiryakın üretiminde 70-80 maddenin yer alması, ister istemez olumsuz Komplikasyonları da beraberinde getirmekteydi. Ebetteki bunun yarar ve zarar ölçülerini tespit etmek de anılan ilacın deneyler yoluyla test edilmesiyle sağlanabilir. Bu deneyler o dönemin hekim ve Farmakologları tarafından yapılmaktaydı. Hele "Kara Ölüm" olarak adlandırılan bir veba salgını ve bu salgının yapmış olduğu korkunç insan zayıfatı düşünüldüğünde, o dönemde mucize kabilinden görülen tiryak gibi bir ilacın yararının zararından daha fazla olduğu hesaba katılırsa, tercih edilmesinin kaçınılmaz olduğu da aşîkârdır. Ancak bütün bu tespit ve değerlendirmelere rağmen, anılan ilacın veba salgın hastalıklarında ne derecede etkin olduğu ve kaç kişinin hayatını kurtardığını bilememekteyiz. Aslında veba salgını gibi tedavi edilmesi hem müşkül hem de oldukça masraflı bir hastalığın tamamen tiryakla bertaraf edilmesi mümkün olmasa gerektir. Bu ilacı daha ziyade birinci derecede hastaların bağışıklık sistemlerini güçlendirmeye yardımcı olmasıyla tanımlamak en doğru tespit olsa gerekir. Ayrıca tiryakın bileşeninde yer alan afyon maddesinin ise hastaların gelecekteki ruhsal yaşantıları açısından sakıncalı olduğu bilinen bir gerçektir. Zira burada ilaçta yer alan afyon maddesinin miktarı çok önemlidir; aksi takdirde hasta uyuşturucu bağımlılığı riski ile karşı karşıya kalabilir. İşte bu sebepten dolayı çağımızdaki tiryakların bileşeninde afyon maddesi bulunmamaktadır.

9. "Çağdaş bilim adamları, Antik zamanda kullanılan yaygın tiryaklar içerisinde temel madde olarak afyonu görmüşlerdir, bunun nedeni belki de bu maddenin bağımlılık yapan özelliğiyle ilgili varsayımlardır. Gilbert Watson'un tiryak ve panzehir üzerindeki bilinen monografi verem hastalığının tedavisindeki önemini ortadan kaldırmıştır ve eksik olarak belgelendirilmiştir. Bunun yerine, Marcus Aurelius'un tiryakın düzenli kullanımıyla ilgili düşüncelerinin, takviyelerin bağımlılığına ait tek kayıt olduğu için, belirli bir değer hikâyesi, üzerinde durmuştur. Tiryak maddesi sadece farklı iki türdeki zehre karşı etkili olan bir madde olarak düşünülmemiştir, ayrıca "bir tür modern anti-depresanlarla karşılaştırılabilecek, kendini iyi hissettirecek çok yönlü, birden çok maddeden oluşan bir tür" olarak işlev görmüştür. Tarihçi Jean Pierre Benezet, Akdeniz eczacılığı konusunda yaptığı analizinde ünlü tiryakı da içeren uyuşturucu elektuarların kullanımının önemini doğrulamıştır. Benezet'e göre, tiryak başta ağrı sendromları ve epilepsi ve felç gibi nörolojik durumlarda, bir yatıştırıcı olarak kullanılmıştır. XIII. yüzyılın sonlarında yaygın olarak kullanılan ana dilde yazılmış el yazması Antidotarium Nicolai bir dizi rahatsızlıklar için Galena'nın Harika Tiryakını önermiştir:

"Triaca magna [sic] la quale puose Galieni e detta 'donna dele medecine'. Vale molto alle gravissime infermita del corpo humano, agli epilentici e catalentici epoplentici escotomaci, cefalargici, e all magrana fa grandissimo prode; alla fiocagginedela boce ed al constringimento del petto; e ottima ali artetici a agliasmatici emottoici, iterici, idropici, epiplemonicis... Recipe trociscorum sciliticorum lb. ii; piperis longi lb. i et s.; trociscorum tiri, trociscorum diacoralli, ana lb. i; xilobalsimo on. vii; oppei tebauci, agarici, oppi, rosarum, yrei, scordeon, seminis rape, salvie, cinamomi, opopobalsami, ana on. v; ..."⁷⁷.

⁷⁷ Aynı eser, s. 255-257.

Christiane Nockels Fabbri'nin bu tespitlerinden tiryakın sadece bir panzehir olarak çeşitli zehirlenme vakalarında kullanılmadığını, bu ilacın aynı zamanda anti-depresan, nörolojik hastalıkların tedavisi ve ağrı kesici veya bir yatıştırıcı olarak da yarar sağladığını öğreniyoruz. Ancak çeşitli hastalıklar için önerilen Galenos tiryakının ne ölçüde hastalara fayda sağladığı ve bu ilacın yan etkilerinin nelerden ibaret olduğu konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bilindiği gibi daha önce de tiryakın 1745 yılında zararlarından dolayı kullanımına son verildiğini belirtmiştik. Bura şunu da belirtmek gerekir ki ilaçların da insanlar gibi zaman ve zemin değişkenliklerinden dolayı bazı değişimlere uğraması söz konusudur. Galenos döneminde çeşitli droglardan üretilen tiryakın hastalıklara karşı etkinlik derecesi ile on sekizinci veya on dokuzuncu yüzyıllarda üretilen tiryakın derecesi aynı değildir. Ayrıca çok pahalı bir ilaç olması hasebiyle her çağda tiryak maddesine çeşitli hileler yapılmaktaydı. Aslında bu ilaç kalpazanlığının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla da Ortaçağ Avrupa'sında denetim mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde çalışıp çalışmadığı konusunda net bir bilgiye sahip değiliz.

10. "Nicolaus'un reçetesi 70 madde içeriyordu. Bunlar; peygamberçiçeği⁷⁸, ayı fındığı⁷⁹; engerek eti, mercan⁸⁰, balsam, biber, su, adaçayı, tarçın, safran, zencefil, maydanoz, Arap

⁷⁸ Ağlacun olarak da bilinir. Bu bitkinin Hindistan ve Batı ülkelerinden geldiği bildirilmektedir. Settir ve mermere benzer. Ayrıca benekli olup kabuğu güzel kokar ve rengârenktir. Bu drog çiğnenirse veya pişirilip gargara yapılırsa, ağızdaki kötü kokuya iyi gelir. Losyon yapıp bütün vücuda sürülürse, bedenin güzel kokmasını sağlar. Hatta yağı tütsü olarak da kullanılır. Bu ilacın kökünden 1 miskal kadarı içilirse, mideye iyi gelir ve salgılamayı düzene sokar, karaciğer ve böğür ağrılarını tedavi eder. Şurubu ise bağırsak yaralarına ve kolite iyi gelir. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 81-82.

⁷⁹ Tesbi (Styrax Styracaceae) çalısı olarak da bilinir. 8 cins ve yaklaşık 130 türe sahiptir. Türkiye'de ise 1 tür ve 1 cins olarak temsil edilir. Çalı formunda olan bitki, güneydoğu Asya, Akdeniz havzası ve Amerika kıtasının yoğun olarak tropikal kısımlarında yaygın olarak yetişir. Türkiye'de Güneydoğu Anadolu, Akdeniz, Marmara, Ege ve Orta Karadeniz bölgelerinde biter. Basit yapraklı, yaprakları sapla bağlı olup, hafif girintilidir. Yaprakları yıldız şeklinde tüyler içerir. Çiçek durumu salkım şeklindedir. Bu çalı orman sahalarında yetişen yağlı tohumlu bir bitkidir. 2-6 metreye kadar boylanabilen Tesbi çalısı kışın yapraklarını döker. Tohumları tek, büyük, kahverengi ve küresel yapıdadır. Eylül ayında hasadı yapılır. Olgunlaşması için çiçeklenmesinden sonra en az 14 hafta geçmelidir. Kuraklığa dayanıklı olduğu için Akdeniz havzası ve Arap yarımadasında yetişir. Tesbi çalısının tohumlarında yaklaşık % 50 oranında yağ bulunmaktadır. Bkz. Cüneyt Cesur, Belgin Coşge Şenkal, Tansu Uskutoğlu, Hülya Doğan, Ali Rahmi Kaya, Hafize Fidan, Tarımsal Ormancılık Kapsamında Yeni Bir Endüstri Bitkisi: Tesbi (Styraxofficinalis L.) Çalısı, *EJONS International Journal on Mathematic, Engineering and Natural Sciences*, Yer 2 (2018) Vol: 5 Issued in November, 2018, s. 84, 86-87.

⁸⁰ İbn Sina, mercanın sağlık yönünden yararlarını şöyle anlatmaktadır: "Onun kırmızı, siyah ve beyaz olanı bilinmektedir. Yapısı; birinci derecede soğuktur, ikinci derecede kurudur. Etkileri; kanamayı durdurucu özelliği vardır, ancak kurutuculuk özelliği durduruculuk özelliğinden daha fazladır. Onun kurutuculuğu daha etkilidir. Cerahat ve yaralar. Fazlalık etleri giderir. Göz organları; özellikle yıkanmış mercanın yanmış olanı, gözü, parlatmak ve onda yerleşen nemleri gidermek suretiyle güçlendirir; yaraların izlerini ortadan kaldırır ve o, göz yaşarması için uygun bir ilaçtır. Dışarı atan organlar: Kan akıntısını durdurur; kan tükürmeye yardım eder. Siyah olanı da aynı etkilere sahiptir, özellikle de yıkanmış olanının yanmış olanı. O (mercan) kalbi güçlendiren, kalp çarpıntısına iyi gelen ilaçlardan biridir. Beslenme organları, suyla birlikte dalak şişlerine iyi gelir ve onun için yararlı bir ilaçtır. Dışarı atan organlar; Bağırsaklardaki yaralara karşı iyi gelir." Bkz. İbn Sina, c. I, s. 276. Ayrıca

zamk⁸¹(kust *Costus speciosus*), Latin çiçeği⁸², mürr ve anason tohumu⁸³ ve birkaç gram afyondan (birkaç gram gül, mürr ve anason tohumu, hem de afyon birkaç gram) meydana gelmektedir. Bütün maddeler dikkatli bir şekilde tartılır ve ölçülür, sonra yere konulur. Bu işlemten sonra 3 gün boyunca şarabın içine batırılır, kaynatılır, soğutulur ve son olarak balla karıştırılır ve depolanır. Nicolaus'un yazdığı bu, "Harika Tiryak" (Great Theriac) maddesine, tıbbın "İlk Hanım Efendisi" anlamına gelen primadonna denilmiştir. Bu madde, "insan vücudunun en ciddi hastalıkları, sara (epilepsi) ve kataleptik (iradenin yitimi hastalığı), baş ağrısı ve migren, ayrıca boğaz ağrısı ve göğüs daralması, arterit (büyük kan damarlarında iltihaplanma) ve astım, ikterik (sarılık), hidropik (Ödem), feripnömoni (zattüre), aynı zamanda böbrek taşları ve kolikler için" faydalı olduğu söylenmektedir. İlaç, ileriki yaşlarda ortaya çıkan adet sıkıntıları ve dışkılama sıkıntılara yardımcı olmuştur, özellikle de yılan ısırıkları ve diğer zehirli hayvanların ısırıklarının tedavisinde çok önemlidir, fakat en önemli özelliği birçok bedensel hastalığın tedavisinde kullanılmasıydı: kalp, akciğer, beyin, karaciğer ve midenin sağlıklı tutulması, bu ilaç tüm vücudumuzun sağlıklı kalmasına yardımcı olur. Ağrı kesici, baş ağrısı ve kolik dışında ağrı kesici olarak belirli bir göstergesi yoktur. Bu yüzden, analjezi özelliği muhtemelen çoğu antipestilential reçetelerin temel amacı değildi, fakat diğer semptomatik tedavinin beklenen etkisiydi. Açıkçası, tiryakin önemli bir bileşeni olan afyon, ana hastalık belirtilerine karşı çok etkili olacak özel tedavi edici özelliklere sahipti: ağrı, öksürük, ateş ve ishal, bu hastalıkların hepsi ortaçağda verem hastalığının belirtileri olarak tanımlandı."⁸⁴

bkz. İbn-i Sînâ, s. 150-151. Mercan taşının diğer yönleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2001, s. 129-134.

⁸¹ Kustun Arabî, Hindî ve Suriye'den getirilen çeşidi olmak üzere üç çeşidi vardı. Arabî olanı beyaz renkli, hafif ve kokulu olur. Hindî olanı ise siyah renkli, hafiftir. Ancak Suriye'den getirilen kust odun renginde olup kötü kokulu ve öldürücü özelliğe sahiptir. Bu drog bazen raşen (ardıç) kökleriyle karıştırılır; oysa ardıcın dili yakıcı bir tadı ve etrafa yayılan güçlü bir kokusu bulunmamaktadır. Bu drogun hem acılı hem de zararlı olan bir çeşidi daha vardır. Onun Hindî türü olduğu sanılmaktadır. Bu drog, ballı su ile birlikte uygulanırsa ciltteki bütün döküntüleri giderir. Rutubetli yaraları kurutur ve bozulmuş kas dokularına iyi gelir. Unutkanlığa (lisergus) ve göğüs ağrılarına fayda sağlar. Regl kanını ve idrarı söktürür. Barsak kurtlarını dışarı atar, cinsel gücü artırır. Haricen kullanılırsa ateş nöbetlerinde yararlı olur. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 519-520.

⁸² Otsu bir bitki olan Latin çiçeği (*Nasturtium Majus*)nin meyveleri sarı turuncu ve kırmızı renkte olabilir. Yaprakları düzensiz ve yuvarlak olur. Güneşe ihtiyaç duyan bir bitkidir. Bu bitki bronşite oldukça iyi gelir, soğuk algınlığını doğal yollardan tedavi eder. İştahsızlığa ve hazımsızlığa iyi gelir. Saç dökülmesini önler. Birçok hastalığın doğal tedavisinde kullanılır. Bkz. <https://www.Hurriyet.com.tr.mahmure/latin-çiçeği-nedir-ve-bakımı-nasıldır-Latin-Çiçeği-anlamı,Özellikleri,Faydaları-ve-Yetiştiriciliği>.

⁸³ (Pimpinella anisum) Razyaneci rumî denen bitkinin tohumlarıdır. Tohumu bitkiden daha tatlı dada da yararlıdır. Anason, hafif bir müsekkkin olup ağrıyı giderir ve özellikle kurutulmuş drogun gazı çözüp atan bir etkiye sahiptir. Keskinliğinden dolayı yakıcı ilaçlar sınıfına girer. Şişlere iyi gelir, buharı baş ağrısını giderir, buruna çekilirse, baş dönmesini tedavi eder. Gül yağıyla karıştırılırsa ve kulağa damlatılırsa, çınlama ve yırtılmalara iyi gelir ve ağrıları giderir. Görme bulanıklığını gideren ve kadınlarda sütü artıran bir bitkidir. Karaciğer ve dalak tıkanıklıklarına iyi gelir. Anason, idrar söktürür, kanı tutar, ishali keser ve kronik hummalara yarar sağlar. Zararlı zehirlere ve böcek sokmalarına karşı etkili bir drogdur. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 62-63.

⁸⁴ Christiane Nockels Fabbri, 257.

Christiane Nockels Fabbri, mucize kabilinden bir etkin ilaç olarak “*Harika Tiryak*” (*Great Theriac*) diğer adıyla tıbbın “*İlk Hanım Efendisi*” anlamına gelen *primadonna* adındaki Nicolaus reçetesinin 70 maddeden meydana geldiğini ifade ediyor; ancak bu 70 maddeden 17 tanesinin ismini belirterek diğer 53 maddenin isminden söz etmemektedir. Bu eksiklik öz önünde tutularak araştırmacı birçok işlemten sonra hazırlanan anılan tiryakın yine insan vücudunun çok farklı organlarında meydana gelen bir dizi (neredeyse 30 civarında) hastalığa iyi geldiğini belirtmektedir. Bu tespit de daha önce anlatmış olduğumuz Hindistanlı hekim Menke'nin sözlerini hatırlatmaktadır. Aslında tiryakın bileşeninde aktif bir madde olarak o dönemlerde (Geç ortaçağlarda) yer alan afyon maddesinin bu ilaca, bir ağrı kesici, bir yatıştırıcı veya tabiri caiz ise bir uyuşturucu etkisi kazandırdığı bir gerçektir. Dolayısıyla da yukarıdaki abartılı iddianın bilimsel gerçeklerle örtüşmediğini söyleyebiliriz. Bir ilacın 30 civarında hastalığa aynı derecede iyi geldiğini laboratuvar ortamında bir dizi deney ve tahliller yapmadan tespit etmek mümkün olmadığı gibi, bu ilacın bir dizi yan etkilerini de hesaba katmak gerekir. Ortaçağlarda bütün bunları gerçekleştirmek oldukça zordu.

11. "Afyon maddesinin tıbbi olarak kullanımı, klasik öncesi kültürlerde Küçük Asya ve Mısır'da görülebilmektedir. Papaver somniferum afyon çiçeğinin olgunlaşmamış kapsüllerinin kesilmesiyle elde edilen bu madde, eski zamanlarda çok iyi biliniyordu. Dokuzuncu yüzyıl Arap hekimi İbn Vahşiyye yaban haşhaşının suyu ve özellikleriyle ilgili aşağıdakileri yazdı:

'Afyonun birçok faydası var. Bunlardan biri, bacaklardaki ağrıyı yok etmesidir, bu yüzden uygulandığında herhangi bir ağrı hissedilmez. Diğer bir faydası da, etkinliğini yoğunlaştırmak için işlevleri tamamlayana kadar çok az bir miktardaki bu madde diğerleriyle karıştırılınca, karında ilaçları ayırt etmesidir. Şarapla birlikte bir-buçuk dirhem⁸⁵ alındığında ishali ve viskoziteyi (akışkanın akmaya karşı gösterdiği direnç) durdurur. Diğer bir faydası da eğer şakaklar bununla sarılırsa, uykusuzluk ve kısmi uykusuzluk yok olur. Eğer devamlı olarak uygulanırsa, acıyı ve çekilen ızdırabı çabuk bir şekilde iyileştirir. Burada bahsedilenlerden daha fazla faydası vardır. Greco-Arap okulunun hekimleri tarafından

⁸⁵ Walther Hinz, dirhem'i şöyle tanıtır: “Bütün İslam ağırlık sisteminin temelini Yunanlıların drahmi'sine dayanan dirhem ile Roma-Bizans ölçüsü Solidus'a dayanan miskal oluşturur. Şeriata göre, miskal'ın dirhem'e nisbeti 7/10, uygulamada ise 2: 3'dir. Diğer bütün ölçülerin tespiti, bu iki birimin doğru bir şekilde tespit edilmesine bağlıdır. Ancak bu tespit şimdiye kadar tatmin edici şekilde yapılamamıştır. İslam toplumlarında kullanıldığı bölge ve zamana göre değişen birçok dirhem ve miskal ağırlıkları görülmüştür... Burada önce önümüze 1939'da Suriye'de kullanılan, oldukça sağlam kalabilmiş Emevilere ait ritl ölçeği çıkar. 337,55 gram gelen bu ölçek, bir ritl rûmî, yani Romalılara ait 72 solidi/miskal'ın karşılığı olan ölçek olabilir. 1 ağırlık dirhemi=2/3 miskal olduğu için bu Dirhemü'l-keyl tam 3,125 gram olarak hesaplanır. Mısır Abbasilerine ait cam ölçekler 1 harriba ya da kırat karşılığında tamı tamına ortalama 0, 195 gram verir. Burada da 16 kıratlık ağırlık dirhemi karşılığı 3,125 gramlık bir değere ulaşıyoruz. Louvre'da bulunan Fatimî devrinden kalma 140 dirhemlik bir ritl (ağırlığı 437,2067 gram) 3,123 gramla dirhem karşılığı bizim ortaya koyduğumuz değeri doğrular. Bu arada Mısır Hükümeti'nin 1924'teki resmî bildirisi de bu değeri aynen benimser; bu bildiriye göre, dirhem 3,12 gramdır. Öte yandan V. QUEİPO tarafından bulunan değerler de 3,125 gram dolayındadır. Böylece 3,125 gram (48.225 habbe) olarak ortaya çıkan standart dirhem değeri, bazı kaynaklar farklı ve bölgeye göre değişen değerler koymadıkları sürece, geçerlidir.”. Bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 1-4.

ortaçağdaki farmakope gibi afyon çiçeğinin faydalarını Batı Avrupa'ya yeniden tanıtmışlardır. Dioscorides Materia Medica'sında, bağırsakların durumu, öksürük ve soluk iltihabı için ağrı kesici pastillerin yanında haşhaş kapsüllerinin bütünüyle oluşan çeşitli formüller bildirmiştir.'

Ortaçağ Avrupa'sında, afyon Anadolu'dan ithal edilmekteydi. Ayrıca, Adriyatik denizinin güney kıyılarında, Trani de Apulian kasabasında üretiliyordu fakat tranese'nin kalitesinin daha düşük olduğu düşünülmüştür. Bu maddenin, Ortaçağ eczacılığında önemli bir yerinin olduğu görülmektedir. Paris'te, XIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde, afyon çok öncesinde düzenlenmişti. Ortaçağın sonlarındaki eczacılık kaynaklarındaki ağrı kesiciler arasında, Benezet'in, Pharmacie et medicament en Mediterranee occidentale 24 Provençal anvanteri içerisinde 14 afyon örneği, 5 Aragonese eczanesi arasında 3 afyon örneği ve 18 İtalyan eczanesi içerisinde 7 afyon örneği bulunmuştur. Bu ise toplam sayının 3 de birinden biraz fazladır, bu da ilacın önemini göstermektedir."⁸⁶

Christiane Nockels Fabbri'nin bu tespitlerine göre Geç Ortaçağ Avrupa'sında birçok hastalığın tedavisinde afyon veya diğer adıyla haşhaş maddesinin geniş çapta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi afyon maddesi günümüze kadar ameliyatlardan önceki anestezi aşamasında da kullanılmıştır. Haşhaş bitkisinin usaresi olan afyon drogu Ortaçağ İslam dünyasında da çeşitli hastalıkların tedavisinde ve ameliyatlarda yaygın olarak kullanılmaktaydı. İbn Sina da *el-Kânûn fi't-Tib* adlı eserinde afyon drogu hakkında bilgi vermiştir. Filozofumuzun anılan drogla ilgili açıklamaları ise şöyledir:

"Haşhaş bitkisinin usaresi olup Mısır kökenli bir drogdur. Siyah bir renge sahip olan bu usare koklandığında uyutur. Afyon kızdırılmış bir deney kabında kavru olarak hazırlanır. Onun bir içimlik dozu ancak 2 dânik⁸⁷ kadar olur. Bu madde kolayca dağılır, suda topaklanmadan erir, güneşte bozulur ve ateşe tutulduğunda parlak alev haline dönüşür. Bu çeşit afyon sarı renkli olur ve suya atıldığında boyası ortaya çıkar. Dıştan uygulandığında, içildiğinde ve merhem olarak kullanıldığında bütün ağrıları eskin eder. Kullanılacak dozu bir mercimek kadar olmalıdır. Şişleri engeller ve yaraları kurutur. Yumurtanın sarısı ile karıştırılırsa ve haricen kullanılırsa gut (nikris) hastalığına iyi gelir. Sütle karıştırılırsa ağrıları giderir. Uyku vericidir ve safran, sarı sakız ve gül yağı ile karıştırılarak kulağa damlatılırsa, onu tedavi eder. Kronik baş ağrılarını giderir. Kavrama yeteneğini ortadan kaldırır. Göz hastalıklarında kullanılmamalıdır. Şiddetli öksürüğü hafifletir. İshali durdurur, ülser ve bağırsak yaralarını tedavi eder. Öldürücü olan afyonun panzehri cündibedester⁸⁸ denilen **kuduz(kunduz Mu**

⁸⁶ Aynı eser, s. 257-260.

⁸⁷ Arapçalaştırılmış hali dâniq, genel olarak altıda bir anlamındadır, özel olarak ağırlık ve para birimi olarak 1/6 dirhem ya da (daha sık) 1/6 dinar miskaldır. Bkz. Walther Hinz, s. 13.

⁸⁸ İbn Sina'nın açıklamalarına göre bu madde denizde yaşayan bir hayvanın (Kunduz) testisleridir. Kullanılacak testis tek değil de çift ve birbirine yapışık durumda olmalıdır. Ancak o zaman kaliteli bir drog vazifesi görür. Hileli olanı ise opopanaks, zamk ve kanla macun yapıp, içine azıcık kunduz testisi katmak suretiyle mesane torbası içinde kurutularak hayvanın organı yerine satışa sunulmaktaydı. Drog olarak hazırlanışı ise şöyledir: Testisler açılır, sert deri yarıldıktan sonra, testislerle birlikte derinin altında bulunan sıvı alınır. Bal gibi olan bu sıvı testislerle birlikte kurutulur. Bu ilaç gaz gidericidir. Testislerle masaj yapılan organlarda ısıtıcı etki gösterir. Testislerde mum gibi bir madde vardır ısıtıcı işlevi görür. Bu drogun diğer yararları ise şöyle sıralanmaktadır:

aşağıda Kunduz) hayasıdır. Muadili ise aynı miktarda ban otu tohumu ve bir misli adamotudur."⁸⁹.

Burada İbn Sina'nın afyon maddesiyle ilgili belirtmiş olduğu bu sayıdaki hastalığı tedavi ettiğine dair sözleri de daha önce Hindistanlı hekim Menke'nin tespitlerini hatırlatmaktadır. Bir drogun bu kadar büyük sayıda hastalığa aynı derecede iyi geldiğine elbette ki, şüpheyile bakılmalıdır. Eğer durum anlatıldığı gibi olsaydı, günümüzde birçok hastalığın tedavisinde afyon maddesi mucize ilaç olarak kullanımda olurdu. Ayrıca İbn Sina'nın genç yaşta aşırı bir ishale yol açan bir hastalıktan vefat ettiği kaynaklarca belirtilmektedir. Ortaçağ kaynaklarında abartılı bir şekilde tanıtilen birçok drogun zararlarından dolayı bugün kullanılmadığı da bir gerçektir.

12. "Kara Ölüm salgın hastalığının çağdaşlarından birisi olan acının tedavisi ve diğer şartlarda ağrı kesici ilaçların kullanılmasıyla ilgiliydi. Bu ilaçların panzehir içerisinde kullanılmasıyla ilgili açıklamalarda bulunulmuştur, bu da Great Surgery'nin en son tezini oluşturmuştur. Eğer humorol boşaltma ve tropikal çareler işe yaramaz da gereklilikten dolayı yeni bir buluş gerekli olsaydı, hastanın acıdan ölmesinden daha sonra düzeltilebilecek zararlı bir şeyin varlığının daha çok tercih edilmesi gerektiğini bildirmiştir."⁹⁰.

Christiane Nockels Fabbri'nin İnsanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden beri katlanmakta olduğu bedensel acıyı, tarihin çok geç dönemlerinde ortaya çıkan Kara Ölüm salgın hastalığı ile çağdaşlaştırması, doğrusu biraz afaki ve daraltılmış bir tespit olsa gerektir. Zira hem ruhsal hem de bedensel hastalıklardan kaynaklanan acıları tedavi etmek maksadıyla bütün uygarlıklarda uzun soluklu ve çetin mücadeleler verilmiş ve bu uğurda olumsuz yan etkilerine rağmen ağrı kesici birçok ilaç denenmiştir. Hatta anılan ilaçların sonuç vermediği vakalarda hastanın izni alınarak veya alınmayarak ötenazi uygulamasına başvurulduğu da olmuştur. Ancak çağımız öncesi çağlarda hastaların acılarını dindirmede kullanılan ilaçların çok azının yan etkileri kaynaklara yansımaktadır. Bu durum, o dönemlerde kullanılan ilaçların hastaların vücutlarına ne ölçüde zararlar verdiğini öğrenmemize engel teşkil etmektedir. Muhtemelen bugün olduğu gibi Ortaçağlarda da hastaların çoğu, iyileşmek uğruna yan etkilerini bilmeden birçok ilacı şifa niyetine kullanmışlardır.

Yangılı şişlere ve kötüleşmiş yaralara iyi gelir, Sinirlere, spazm, felç, el ve ayaklarda halsizlik gibi şikâyetler için yararlıdır, Sirke ve gülyağıyla karıştırılırsa hafif uyku verir, baş ağrısına haricen sürülürse iyi gelir ve kulaklardaki uğultunun en iyi ilacıdır. Bunun için bir mercimek tanesi kadar kunduz testisi yağ içinde ezilerek kulağa damlatılır. Buharı akciğer şişlerine ve sirkeyle birlikte kolike iyi gelir. Yarpuz ve iki dirhem balla alınır, ceninin dışarı atılmasını sağlar. Ancak bu drogun zararları da unutulmamalıdır, zira onun siyah mat renkte olanı, zehirdir, bunu içenler aynı gün içinde ölürlür. Bu durumda panzehir olarak bersan (şaraptan dönme sirke ve eşek sütü) içilmelidir. Bu drogun muadili, aynı miktarda azak eğiri (gelengele) ve öküzün boynu üzerindeki bağ ve yarısı kadar biberdir. Bkz. İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, s. 165-166.

⁸⁹ Aynı eser, s. 95-96.

⁹⁰ Christiane Nockels Fabbri, s. 260.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarihin en eski devirlerinden beri insanlar hastalıkların üstesinden gelmek için çeşitli maddelerden üretilen ilaçlara başvurmuşlardır. Önceleri doğada bulunan basit droglarla yetinilmiş, ancak uygarlıkların gelişmesiyle birlikte hastalıkların tedavisinde birkaç drogdan üretilen bileşik ilaçları kullanmaya başlanmıştır. Doğada sıkça meydana gelen zehirli hayvan ısırıkları ve haşere sokmaları sonucunda etkili panzehirler olarak tiryaklar üretilmeye başlanmıştır. Zamanla bu tiryaklar, birer suikast silahı olarak kullanılan zehirlenme olaylarını bertaraf etmek için geliştirilmiş antidotlar olarak da tedavide yerlerini almışlardır. Bu ilaçların en yaygın kullanımı ise antikçağlardan itibaren ortaya çıkan ve Ortaçağlarda yoğunlaşan veba salgın hastalıklarının tedavisinde gerçekleşmiştir.

1348-1355 yıllarında dünyanın birçok ülkesini özellikle de Avrupa kıtasındaki ülkeleri perişan eden "Kara Ölüm" veba salgın hastalığı, etkileri yüzyıllarca devam edecek siyasî, dinî, ekonomik, sosyal ve kültürel problemlere sebebiyet vermiştir. Ancak bu yıkıcı etkileri yanında bazı olumlu gelişmelerin meydana gelmesine de yardımcı olmuştur. Kısacası anılan veba salgını, tıpkı Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının bugünkü Avrupa'da önemli atılımların meydana gelmesine sebep olduğu gibi, Avrupalıların ruh ve zihin dünyalarını derinden etkileyerek bir yenilenme çağı olan Rönesans döneminin de başlamasına büyük katkı sağlamıştır.

1348-1355'de meydana gelen Kara Ölüm veba salgın hastalığı, kendiliğinden veya dünyamızda ilk defa ortaya çıkmış bir salgın hastalık değildir. Bu yıkıcı olaydan önce insanlık tarihi benzeri veba salgınlarıyla da karşılaşmış ve çok kötü badirelerle imtihan edilmiştir. Anılan veba salgınlarından biri de, tahribatı ve insan telefâtı bakımından en büyüğü olan 542 yılında Yakın Doğu'yu, Avrupa'yı ve İstanbul'u vuran hıyarcıklı Justinian vebasıdır. Burada bu veba salgınını uzun uzadıya anlatmak istemiyoruz. Zira bu veba salgınını başka bir makalemizde bütün detayı ile anlatmaya çalışacağız. Ancak 542 Justinian veba salgını ile 1348 Kara Ölüm veba salgını arasında bir bağlantı ve sebep sonuç ilişkisinin mevcudiyetine temas etmek itiyoruz. En eski çağlardan beri yeryüzündeki bölge ve ülkelerde meydana gelen salgın hastalıklardan önce birçok siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik ve hatta coğrafi anormal durumun tezahür ettiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bilindiği gibi Justinian vebası, aşağı yukarı 200 yıla yakın bir süre boyunca farklı dozda ve şiddette tahribatına devam etmiştir. Üstelik Justinian veba salgınının bitişi olarak belirtilen 750'lerin öncesinde ve sonrasında da Yakın Doğu'da veba salgınları, kesintili de olsa önemli insan telefâtına sebep olmuşlardır. Bu etkisi ve vermiş oldukları zararlar bakımından sınırlı ve sınırsız veba salgınlarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. İmparator II. Justinian (669-711) zamanında Anadolu'yu da içine alan pek çok yerde büyük bir veba salgını baş göstermiştir. Bir habere göre (abartılı olabilir) dünya nüfusunun üçte biri yok olmuştur.

2. İmparator Philippikos (711-713) döneminde hıyarcıklı veba türünde bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır.

3. İmparator III. Leon (717-741) devrinde 725 yılında başta Mezopotamya (Irak) olmak üzere bir veba salgını baş göstermiş ve ağır tahribat bırakmıştır.

4. Yine İmparator III. Leon zamanında 729 yılında veba salgını yeniden yayılmaya başlamıştır.

5. V. Konstantinos (741-775) döneminde 745 yılında kuraklık nedeniyle büyük bir kıtlık ve açlık başlamış, arkasından da hıyarcıklı veba baş göstermiştir. Anlatılanlar göre bu veba salgını en çok tahribata el-Cezîre bölgesinde sebep olmuş, sonuçta 400.000 insan hayatını kaybetmiştir. Salgın hastalık sadece doğuyu etkisi altına almamış, batıda da birçok insan telef olmuştur.

6. Yine V. Konstantinos zamanında 754 yılında pek çok yerde baş gösteren hıyarcıklı veba sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir.

7. İmparator II. Nikephoros Phokas (963-969) devrinde, hükümdarın tahta çıkmasından bir yıl sonra Kilikya seferi esnasında Bizans ordusunda veba salgını ortaya çıkmış ve Tarsus fethedilmeden geri dönmüştür.

8. Yine İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde 965 yılında, Tarsus ve civarında kıtlık ve açlık sonucunda veba salgını meydana gelmiştir. Bir rivayete göre bu salgın esnasında Tarsus'ta günde 300 kişi hayatını kaybetmiştir.

9. Yine İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde 969 yılında, hükümdarın Antakya ve Halep üzerine yaptığı bir sefer esnasında ordusunda veba salgını baş göstermiştir.

10. İmparator VI. Mikhail (1056-157) zamanında Irak'ta büyük bir kıtlık, arkasından da ağır tahribat veren bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Çok sayıda insanın öldüğü bu vebadan sonra Mısır'da da şiddetli bir veba salgını baş göstermiş ve buradan Suriye, el-Cezire bölgesi, Irak (Musul), Arabistan (Hicaz), Yemen ve diğer bölgelere yayılmıştır⁹¹.

Yukarıdaki bilgiler, Justinian vebasından sonra Yakın Doğu'da özellikle de Bizans imparatorluğunda veba salgınlarının hiç eksik olmadığını gösterse gerektir. Bu bilgilere dayanarak Justinian vebasıyla 1348-1355 Kara Ölüm veba salgını arasında önemli bir bağlantının bulunduğunu söylememiz mümkündür. Ancak Kara Ölüm veba salgını tetikleyen etkenin sadece Justinian vebası olmadığını, bunun dışında başka etkenlerin de önemli rol oynadığını belirtmek ve anlatmak zorundayız. Bilindiği gibi Geç Ortaçağlarda Yakın Doğu'da Hem Bizans İmparatorluğu hem de İslam dünyası çok ağır siyasî çalkantılara maruz kalarak aşırı derecede tahribat geçirmiştir. Bunlardan biri Batıdan gelen Haçlı Seferleridir; diğeri de Doğudan gelen Moğol Saldırılarıdır. Orta doğu coğrafyasını allak bullak eden bu iki kasırganın siyasî, dinî, ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik sonuçları, anılan coğrafyada yaşayan toplumları yüzyıllar boyunca telafisi mümkün olmayan yıkımlara uğratmıştır. Bütün bu yıkımlara bir de iklim değişikliklerinden kaynaklanan kıtlıklar ve bunların sonucunda meydana gelen ekonomik krizler hem mevcut devletleri hem de toplumları derinden etkilemiştir. Bütün bunları takip eden ekonomik sıkıntılar ve fahiş fiyat artışları yoksul tabakaya mensup insanları perişan etmiştir. Bunun bir sonucu olarak da yoğun

⁹¹ Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Bizans'ta Tababet Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, s. 31-32.

nüfus kitleleri yeterli düzeyde beslenememiş ve toplumsal bağışıklık direnci oldukça zayıf düşmüştür. Dolayısıyla da bu kitleler veba salgın hastalığı da dâhil birçok hastalığa kolayca yakalanma riski ile karşı karşıya kalmışlardır. İşte tam bu karmaşa ve sıkıntılı dönemin sonlarına doğru yani 1340'lardan başlayarak Kara veba veya diğer adıyla "Kara Ölüm" veba salgını baş göstermiş ve Yakın Doğu'ya yayıldıktan sonra da Avrupa kıtasını etkisi altına almıştır.

1348-1355 yıllarında dünyayı ve Avrupa kıtasını kasıp kavuran "Kara Ölüm" veba salgını esnasında diğer ilaçların yanında tiryaklar da yoğun bir şekilde tedavide kullanılmıştır. Ancak bu ilaçların vebaya yakalanan hastaları ne derecede iyileştirdikleri tartışmalıdır. Konu ile ilgili bir makale yazan Christiane Nockles Fabbri'nin tespitlerinde, anılan ilaçların veba salgın hastalığının tedavisindeki etkinliği net olarak görülmemektedir. Zaten bu durum, Kara Ölüm veba salgın hastalığının Avrupalılar üzerinde bıraktığı insan telefâtı ile ilgili tahribattan da kolayca anlaşılmaktadır. Biz bu çalışmamızda hastalıkların tedavisinde kullanılan normal ilaçların yanında veba ilaçlarının kullanımı ve etkinlik dereceleri konusunda da bazı değerlendirmeler yaptık. Burada bunların veba salgınını tamamen tedavi etmediğini, sadece hastaların acılarını dindirmede yardımcı ilaçlar olarak kullanıldıklarını tespit ettik. Geç ortaçağlarda veba tedavisinde kullanılan bu ilaçların daha sonraki yüzyıllarda (özelikle de 18. Ve 19. Yüzyıllar) etkinliklerini kaybettikleri de bunun bir kanıtını teşkil etmektedir. Anılan yüzyıllarda tedavi yönteminde böyle bir sonucun ortaya çıkmasında elbette ki birçok faktörün de etkin olduğu bir gerçektir. Bu faktörleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Avrupa'da tıp ve Farmakoloji bilimi ve çalışmalarında meydana gelen önemli gelişmeler. Elbette ki bu durumun gerçekleşmesinde İngiltere, Fransa ve Almanya başta olmak üzere birçok batı ülkesinde kurulan üniversitelerin bilimsel rolü büyük olmuştur. Bu gelişmeyle birlikte ilaçların etkinliği ve ortaya çıkardığı yan etkilerinin tespit edilmesi kolaylaşmış, böylece hangi ilacın yararlı, hangisinin zararlı olduğu bilimsel verilerle açıklanmaya başlanmıştır.

2. Uluslararası ticaretin gelişmesi ve bunun sonucunda da ilaç üretiminde kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel ham maddelerin kolay bir şekilde Avrupa ülkeleri tarafından ithal edilmesi. Ticaret yoluyla sadece ilaç üretiminde kullanılan ham maddelerin temini gerçekleşmemiş, aynı zamanda dünyanın başka ülkelerinde (Çin, Hindistan, Afrika ve Orta Doğu ülkeleri) üretilen bileşik ilaçların temini de kolaylaşmıştır.

3. Avrupa kıtasında olumlu ekonomik ve sosyal refahın artması ve bununla birlikte yöneticilerin ilaç üretimine özen göstererek önemli miktarda yatırımlarda bulunmaları. 1348-55 yıllarında meydana gelen Kara Ölüm veba salgını ve akabinde devam eden salgın hastalıkların 17. yüzyıla kadar devam etmesi, ister istemez böylesi ölümcül hastalıkların önlenmesi için devlet adamlarını harekete geçirmiştir.

4. Geç ortaçağlarda ve devamındaki Yeniçağda Dünyada ve Avrupa'da meydana gelen siyasî, dinî, ekonomik, sosyal ve kültürel olaylar, tıp ve Farmakoloji bilim ve çalışmalarını derinden etkilemiş ve toplumların eski geleneklerinde var olan hastalıkların tedavisinde sihir ve büyüye dayalı inançların zayıflamasına sebep olmuştur. Bu gelişme sonucunda da bilimsel ve pratik tıp ve Farmakolojiye karşı inanç ve kanaat değişmiş, artık hastalıkların

günahkârlıktan kaynaklanan bir cezadan ziyade insanoğlunun ve üzerinde yaşadığı dünyanın doğal bir gerçeği olduğu kabul görmeye başlamıştır.

Sonuç olarak Geç ortaçağlarda dünyanın birçok ülkesini kasıp kavuran Kara Ölüm veba salgın hastalığı, Avrupa kıtasını da aynı ölçüde, belki de daha da büyük ölçekte yıkıma uğratmış ve etkileri 16. Yüzyılın sonlarına dek devam etmiştir. Ancak bu salgın hastalığının sebep olduğu büyük insan telefata ve sosyo-ekonomik kayıplara rağmen hayatın birçok alanında yeni atılımların başlamasına ve bunun sonucunda da bazı katı geleneksel olguların değişmesine, hatta bazı yanlış değer yargılarının da terkedilmesine yol açmıştır. Elbette ki bu değişim ve yenilenme furyası sadece Avrupa kıtası için geçerli olmamış, İslam dünyasının da -vebadan önce meydana gelen ve etkileri yüzyıllarca devam eden Haçlı Seferleri ve Moğol Saldırıları'nın da etkisi de dâhil- vebanın sonuçları neticesinde birçok değer yargılarının değişmesine sebep olmuştur. Ama şu da bir gerçektir ki ne Eskiçağlarda ne Antikçağlarda ne de Ortaçağlarda tıp bilimi ve onun icracıları olan tabipler, yoğun çabalarına rağmen insanlığı büyük sıkıntılara sokan veba salgın hastalıklarına bir çare bulamamışlardır. Kısacası doğal afetler de dâhil dünyamızda meydana gelen felaketler, yaratmış oldukları tahribat yanında birçok olumsuz ve yanlış olguların doğru ve olumlu olgulara dönüşmesini de sağlamaktadırlar. Aslında bu sevimsiz acı veren olaylar, bir yerde dünyamızın ve dünyamızda yaşayan varlıkların (insanlar, hayvanlar ve bitkiler) kader çizgilerini de temsil etmektedir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara, 2001.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp tarihi*, İstanbul, 2010.
- BAYTOP, Turan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2007.
- BENEVOLO, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), İstanbul, 1995.
- BOUMGARTEN, Elisheva (2004), *Mothers and Children, Jewish Family Life in Medieval Europe*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- COLLARD, Franck, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005.
- DUBY, Georges, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1990.
- HÂTÛM, Nuruddin, *Târihü'l-Asri'l-Vasît fi Avrupa (XII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar)*, c. II, Beyrut, 1993.
- HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1995.

- HINZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- İBN MÜNKİZ, Üsâme, *İbretler Kitabı (Kitâbu'l-İ'tibar)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul, 1992.
- İBN SÎNA, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.).
- İBN-İ SÎNÂ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, İkinci Kitap, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000.
- İBNU'L-KİFTÎ, el-Vezir Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. el-Kâdî el-Eşref Yusuf, *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, (Ed. Prof. Dr. Julius Lippert), Leipzig, 1908.
- 'İMRÂN, Mahmud Said, *Hadaretü Avrupa fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire, 1998.
- KUDÂME, Ahmed, *Kâmûs'l-Ğidâ' ve't-Tedâvi bi'n-Nebât, Mevsû'a Ğidâiyye Sıhhiyye Âmme*, Beyrut, 2000.
- LE GOFF, Jaques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (Çev. Hanife Güven, Uğur Güven), İzmir, 1999.
- LE GOFF, Jacques, *Ortaçağda Entelektüeller*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul, 2017.
- LENİHAN, John, *Bilim İş Başında*, (Çev. Barış Bıçakçı), Ankara, 2001.
- LORD, Suzanne (2008), *Music in the Middle Ages, A Reference Guide*, Greenwood Press, U. S. A.
- MA'LÛF, Lewis, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976.
- MONTANARİ, Massimo, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev. Mesut Önen-Biranda Hinginar), İstanbul, 1995.
- PİRENNE, Henri, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 2007.
- SCOTT, George Ryley, *İşkencenin Tarihi*, (Çev. Hamide koyu Kan), Ankara, 2003.
- SEZGİN, Fuat, *Muhadarât fi Tarihi'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt, 1984.
- ŞEMSÜDDİN, Ahmed, *et-Tedâvi bi'l-A'sâb Kadimen ve Hadisen*, Beyrut, 2000.
- ÜLGİN, Pınar, *Ortaçağ Avrupası'nın Ölümle Dansı*, İstanbul, 2017.

Makaleler

- BAKIR, Abdulhalik Geç Ortaçağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 101-118.
- BAKIR, Abdulhalik, ÜLGİN, Pınar, Bizans'ta Tababet Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 9-October 2017, s. 15-39.

BEAN, J. M. W. (1963), "Plague, Population and Economic Decline in England in the Later Middle Ages", *The Economic History Review, New Series*, Vol. 15, No. 3, pp. 423-437.

CESUR, Cüneyt, Belgin Coşge Şenkal, Tansu Uskutoğlu, Hülya Doğan, Ali Rahmi Kaya, Hafize Fidan, Tarımsal Ormancılık Kapsamında Yeni Bir Endüstri Bitkisi: Tesbi (*Styrax officinalis* L.) Çalışısı, *EJONS International Journal on Mathematic, Engineering and Natural Sciences*, Yer 2 (2018) Vol: 5 Issued in November, 2018, s. 83-90.

CREVİSTON, Alice (2015), "Economic, Social and Geographical Explanations of How Poland Avoided the Black Death", *Dr. Varlık Hist* 694, pp. 1-32.

FABBRİ, Christiane Nockels, Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, *Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, pp. 247-283.

GENÇ, Mustafa, Sakarya Çevresi Doğal Boyarmadde Kaynakları ve Boyahaneler, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2017/1, Sayı: 26, s. 100-119.

GENÇ, Özlem, Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri, *Tarih Okulu Dergisi*, Mayıs-Ağustos 2011, Sayı X, s. 123-150.

GÜN, Merve, Selim Aytaç, Güzelavrat Otu (*Atropa belladonna* L.) Genel Özellikleri, *International Journal of Life Sciences and Biotechnology*, 2019, 2 (2), s. 50-57.

HAJAR, Rachel, *The Air of History (Part II) Medicine in the Middle Ages*, *History of Medicine-Hert Views*, Oct-Dec 12 Issue 4/Vol, s. 158-162.

JOST, Jean E., (2016), "The Effects of the Black Death: The Plague in Fourteenth-Century Religion, Literature, and Art", *De Gruyter*, pp. 193-237.

PAROJCIC, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), *La Thériaque: Médicament et Antidote*", *Vesalius*, IX, I, pp. 28-32.

SALTMARSH, John (1941), "Plague and Economic Decline in England in the Later Middle Ages", *Cambridge Historical Journal*, Vol.7, No.1, pp. 23-41.

ŞAHİN, Seyhun, Orta Çağ Avrupa'sının Tıp Merkezi: Salerno Tıp Okulu, *Turkish Studies*, Vol. 10/5 Spring 2015. s. 397-416.

THEILMANN, John, Frances Cate, A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England, *Journal of Interdisciplinary History*, XXXVII : (Winter, 2007) pp. 371-393.

YÜKSEL, Ece, Konstantinopol'ün Fethi ve Veba, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Yıl 2, Sayı 3, Haziran 2020, s. 441-459.

Ansiklopedi Maddeleri

ENCYCLOPEDIA OF SOCIETY AND CULTURE IN THE MEDIEVAL WORLD (2008),
Ed. Pam J. Crabtree, An Imprint of Infobase Publishing, U.S.A., s. 936.

KOMİSYON, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, c. III, s. 1278.

KOMİSYON, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, c. XIII, s. 6787.

Bildiriler

SCARBOROUGH, John, Early Byzantine Pharmacology, Source: Oaks Papers, Vol. 38.
Symposium on Byzantine Medicine (1984), pp. 213-232.

İnternet Siteleri

Alternatifşifa.com. Şevketi Bostan Otu Nedir? Şevketi Bostan Otunun Faydaları Nelerdir.

e-kutuphane, teb. Org.tr.

[https://www. Hürriyet.com.tr.mahmure/latin çiçeği nedir ve bakımı nasıldır, Latin Çiçeği anlamı, Özellikleri, Faydaları ve Yetiştiriciliği.](https://www.Hurriyet.com.tr/mahmure/latin-çiçeği-nedir-ve-bakımı-nasıldır-Latin-Çiçeği-anlamı-Özellikleri-Faydaları-ve-Yetiştiriciliği)

[www.milliyet.com](http://www.milliyet.com.tr) tr Hodan otu nedir, faydaları nelerdir.

[Https: www. Milliyet. Com. Tr/pembenar/hayit-otu-nedir-faydaları](https://www.Milliyet.Com.Tr/pembenar/hayit-otu-nedir-faydaları)